

BADANIE ZABORU PRUSKIEGO PO 1989 R. – PERSPEKTYWA POZNAŃSKA

Przemysław Matusik

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Historii

Adam Mickiewicz University
Faculty of History

e-mail: matusik@amu.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-2277-4595>

Streszczenie. Autor podejmuje temat rozwoju badań nad zaborem pruskim w poznańskim ośrodku historycznym, który tradycyjnie wiódł prym w tym zakresie. Podaje, że w tym wypadku rok 1989 nie jest istotną cezurą, bowiem nowe kierunki badań zainicjowane zostały zasadniczo w poprzednich dziesięcioleciach, zwłaszcza w latach osiemdziesiątych. Wskazuje, że rozwinęły się nowe kierunki badań dotyczące historii Niemców i Żydów, historii społecznej, kultury i mentalności, także nowe ujęcia historii politycznej. Najlepszym okresem były lata od końca lat dziewięćdziesiątych do połowy drugiej dekady lat dwutysięcznych.

Słowa kluczowe: historiografia; poznański ośrodek naukowy; germanizacja; Prusy; zabór pruski; Poznańskie; mniejszość niemiecka w Wielkopolsce; mniejszość żydowska w Wielkopolsce; XIX wiek

W badaniach zaboru pruskiego poznański ośrodek naukowy odegrał szczególną, inicjującą i dominującą przez wiele dziesięcioleci rolę. To pierwszy argument usprawiedliwiający skupienie się na nim w niniejszym studium, drugim byłoby przekonanie, że to ograniczenie pozwoli zarazem na bardziej wyraziste uchwycenie tendencji badawczych widocznych w interesującym nas okresie. Pozycja Poznania wynikała z jego historycznej roli centralnego ośrodka ruchu polskiego w państwie pruskim, a następnie z powstania w 1919 r. uniwersytetu, jedyne go przecież w dawnej dzielnicy pruskiej, co pozwoliło na ukształtowanie

Artykuły są objęte licencją Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

się tu silnego ośrodka historycznego. W Poznaniu rolę inicjatora badań nad okresem porozbiorowym odegrał prof. Adam Skałkowski, który sam wprawdzie pozostał zasadniczo wierny swym wcześniejszym zainteresowaniom dotyczącym przełomu XVIII i XIX wieku¹, ale swych licznych uczniów od początku skierował ku dziejom zaboru pruskiego. Po 1945 r. to przede wszystkim oni je kontynuowali², koncentrując się głównie na zagadnieniach ruchu polskiego i polityki germanizacyjnej w jej zinstytucjonalizowanym wymiarze. Dopiero z czasem podobne badania podjęto w innych ośrodkach, jak we Wrocławiu, Olsztynie, Gdańsku, Toruniu, czy Lublinie, a precyzując – w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Poza tym ostatnim widać tu wyraźnie swoistą „rejonizację” badań dzielnicy pruskiej w ośrodkach leżących w jej dawnych granicach, co przecież nie powinno dziwić, decydujący był tu przecież dostęp do najbliższych archiwów i zasobów bibliotecznych, a także, w przypadku Poznania zwłaszcza przed wojną, żywa pamięć stosunkowo niedawnej przecież przeszłości. Zarazem jednak zamykało to te badania w swoistym regionalnym zaułku, najczęściej też obejmującym dzieje „swojej” dzielnicy (Pomorzanie o Pomorzu, Poznańczycy o Poznańskim, Ślązacy o Śląsku), z rzadka odwiedzanym przez historyków z innych ośrodków. W 1973 r. w popularnonaukowej serii „Biblioteka Wiedzy Historycznej” (tzw. Z pieczęcią) Wydawnictwa „Wiedza Powszechna” ukazało się syntetyczne opracowanie *Pod pruskim zaborem 1850-1918* autorstwa Lecha Trzeciakowskiego, ucznia Witolda Jakóbczyka, który z kolei historyczne szlify zdobywał na seminarium prof. Skałkowskiego³. W trakcie jakiegoś spotkania w Warszawie jeden z tamtejszych wybitnych historyków podziękował autorowi za przybliżenie wszystkim „tak egzotycznego tematu”...

Umieszczenie w tytule pracy cezury roku 1989 wynikało z założenia, że ówczesny przełom oznaczał swego rodzaju „nowe otwarcie” także w naukach

¹ Najobszerniejszą pracą dotyczącą wielkopolskiej tematyki była jego monografia hotelu Bazar, czołowej polskiej instytucji w Poznaniu, zob. A. SKAŁKOWSKI, *Bazar poznański. Zarys stuletnich dziejów (1838-1938)*, Poznań 1938. O Skałkowskim zob. K. OLEJNIK, *Adam Skałkowski*, w: *Wybitni historycy wielkopolscy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 2010, s. 243-258.

² Z uczniów Skałkowskiego wspomnielibym prof. Zdzisława Grota, a przede wszystkim prof. Witolda Jakóbczyka, kierującego od lat pięćdziesiątych Zakładem Historii Polski, a ostatecznie Historii Polski XIX i XX wieku, skoncentrowanym na badaniach zaboru pruskiego, zob. W. MOLIĆ, *Zakład Historii Polski XIX i XX wieku*, w: *Historia na Uniwersytecie Poznańskim. Od Seminarium Historycznego do Instytutu Historii (1919-2019)*, red. K. Balbuza, J. Dobosz, D. Konieczka-Śliwińska, K. Kościelniak, P. Matusik, Poznań 2019, s. 151-159. Jednocześnie badania w zakresie historii gospodarczej prowadził uczeń Jana Rutkowskiego, prof. Czesław Łuczak (1922-2002), i jego z kolei uczniowie (Stefan Kowal, Anna Bitner-Nowak), jednak w interesującym nas okresie widać było wyraźnie odwrót od XIX-wiecznej tematyki w tym środowisku.

³ L. TRZECIAKOWSKI, *Pod pruskim zaborem*, Warszawa 1973.

historycznych. W sensie ogólnym nie sposób tego zakwestionować, jednak przyglądając się kierunkom rozwijanym w badaniach zaboru pruskiego zauważymy, że rok 1989 zasadniczo nie miał charakteru przełomowego, widać raczej jedynie wzmocnienie w pewnych obszarach (w innych – osłabienie) tendencji, których początku szukać można w latach wcześniejszych⁴. Znikła co prawda cenzura, a odnośnie do ograniczeń ideologicznych trzeba stwierdzić, że historia zaboru pruskiego tylko w niewielkim stopniu mieściła się „w sferze uznawanej przez władze za domenę *historia sacra*”⁵, a nawet – w związku z aspektem poniekąd nieuchronnie antyniemieckim – mogła być dobrze widziana. Problematyczny był tu jedynie konserwatywno-narodowo-katolicki charakter miejscowego ruchu politycznego, jednak i to straciło w gruncie rzeczy na znaczeniu w wyniku przełomu lat 1980/1981, czego osobiście doświadczyłem na seminarium magisterskim prof. Lecha Trzeciakowskiego w połowie lat osiemdziesiątych, gdzie niemal wszystkie tematy realizowane przez seminarzystów można by zakwalifikować jako „klerykalno-arystokratyczne”⁶.

Mając na uwadze wskazane wcześniej elementy ciągłości, opracowanie tematu zacznę od lat osiemdziesiątych, które były w Poznaniu dobrym czasem do rozbudzenia zainteresowania dziejami zaboru pruskiego. Bardzo dobrą atmosferę stworzył emitowany w 1982 r. serial telewizyjny *Najdłuższa wojna nowoczesnej Europy* Jerzego Sztwiertni, będący wyjątkową apologią poznańskiej pracy organizacyjnej i jej bohaterów. Zbiegiem okoliczności poznański oddział Państwowego Wydawnictwa Naukowego uruchomił pod egidą Wielkopolskiego Towarzystwa Kulturalnego serię biograficzną „Wybitni Wielkopolanie”, w której ukazało się kilka prac poświęconych najważniejszym postaciom XIX wieku, będącym zresztą głównymi bohaterami wspomnianego serialu. I tak Witold Jakóbczyk opublikował biografię Karola Marcinkowskiego, zaś Zdzisław Grot Hipolita Cegielskiego i Dezyderygo Chłapowskiego, a wcześniej, w 1977 r. – Karola Libelta⁷. Trzeba też wspomnieć o biografii Władysława Niegolewskiego, będącej

⁴ W. Molik ocenił podobnie sytuację w zakresie badań ziemiaństwa po 1989 r., choć niezaprzeczalny jest skokowy przyrost publikacji w tym okresie, zob. W. MOLIK, *Stan badań nad dziejami ziemiaństwa na ziemiach polskich w okresie zaborów*, w: *Od zjazdu w Łodzi do zjazdu w Szczecinie. Bilans badań nad dziejami szlachty i ziemiaństwa na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. K.A. Makowski, K. Karolczak, Warszawa 2017, s. 24-25.

⁵ R. STOBIECKI, *Historiografia PRL. Zamiast podręcznika*, Łódź 2020, s. 151.

⁶ Jeden z nielicznych tematów innego rodzaju poruszała praca Zbigniewa Czerwińskiego, której główne tezy autor streścił w artykule: *Ludwik Mierosławski i Karol Libelt w procesie moabickim 1847 roku: spór o koncepcję obrony*, „Roczniki Historyczne” 54 (1988), s. 187-226.

⁷ Z. GROT, *Hipolit Cegielski 1813-1868*, Warszawa-Poznań 1980; W. JAKÓBCZYK, *Karol Marcinkowski 1800-1846*, Warszawa-Poznań 1981; Z. GROT, *Dezydery Chłapowski 1788-1879*, Warszawa-

wersją pracy doktorskiej Jana Słowikowskiego, po przedwczesnej śmierci autora, wydaną dzięki opracowaniu i zabiegom promotora – prof. Jakóbczyka⁸. Poza serią wydawnictwo Ossolineum w 1987 r. wydało biografię ostatniego z Działyńskich, Jana, autorstwa Andrzeja Mężyńskiego, a także ukazał się trzeci tom biografii kardynała Mieczysława Ledóchowskiego pióra Witolda Klimkiewicza⁹. O innych publikacjach wydanych w tych latach będzie jeszcze mowa, tu zwróciłbym uwagę, że druga poznańska oficyna – Wydawnictwo Poznańskie, uruchomiła własną serię popularnonaukową poświęconą dziejom Wielkopolski, nienazwaną, choć w jednolitej i rozpoznawalnej szacie graficznej. Wątki XIX-wieczne zainicjował w jej ramach w 1982 r. polonista Lech Słowiński w pracy przedstawiającej sylwetki poznańskich pedagogów w tej dobie¹⁰. Z kolei W. Jakóbczyk opublikował w niej aż trzy popularnie zakrojone studia dotyczące poznańskiego Bazaru, Towarzystwa Naukowej Pomocy oraz głównych instytucji germanizacyjnych – Hakaty i Komisji Kolonizacyjnej¹¹. W książce o Bazarze znajdujemy znamiennej dedykację: „Pamięci Zdzisława Grota i Andrzeja Wojtkowskiego, zasłużonych dziejopisów Wielkopolski”¹². Prof. Wojtkowski zmarł w 1975 r., prof. Grot, z którym łączyły Jakóbczyka więzi wieloletniej przyjaźni, w 1984 r., sam Jakóbczyk w 1986, w roku wydania cytowanej książki. Tym samym odchodziła generacja przedwojennych seminarzystów prof. Skałkowskiego, pierwsze pokolenie badaczy dziejów zaboru pruskiego.

Poznań 1983. Biografia tego ostatniego została poprzedzona krótkim szkicem wydanym z okazji rocznicy powstania listopadowego, zob. Z. GROT, *Dezydery Chłapowski i Franciszek Morawski – generalowie powstania listopadowego*, Kościan 1980. Z kolei biografia K. Libelta ukazała się wcześniej, niesygnowana serią, ale w identycznej szacie graficznej, zob. Z. GROT, *Życie i działalność Karola Libelta (1807-1875)*, Warszawa–Poznań 1977.

⁸ J. SŁOWIKOWSKI, *Władysław Niegolewski 1819-1885*, Warszawa–Poznań 1988. Prócz tego w serii ukazały się jeszcze biografie wybitnych lekarzy: M. STAŃSKI, *Heliodor Święcicki 1854-1923*, Warszawa–Poznań 1983; A. ŁĄCZKOWSKI, *Stanisław Jurasz 1847-1923*, Warszawa–Poznań 1987.

⁹ A. MĘŻYŃSKI, *Jan Działyński 1829-1880*, Wrocław 1987; W. KLIMKIEWICZ, *Kardynał Ledóchowski na tle swej epoki*, t. 3, Poznań 1987; TEGOŻ, *Kardynał Ledóchowski na tle swej epoki*, t. 1-2, Poznań 1988. Pracę Klimkiewicza, w tym uznawany za zaginiony tom 3, przygotował do druku ks. Z. Zieliński, a poprzedził ją ważny zbiór studiów *Na stolicy prymasowskiej w Gnieźnie i w Poznaniu. Szkice o prymasach Polski w okresie niewoli narodowej i w II Rzeczypospolitej*, praca zbior., red. F. Lenort, Poznań 1982. W niniejszym opracowaniu nie będę zajmował się kwestiami historiografii dotyczącej spraw kościelnych.

¹⁰ L. SŁOWIŃSKI, *...Nie damy pogrześć mowy. Wizerunki pedagogów poznańskich XIX wieku*, Poznań 1982.

¹¹ W. JAKÓBCZYK, *Towarzystwo Naukowej Pomocy w Wielkopolsce 1841-1939*, Poznań 1985; TEGOŻ, *W poznańskim Bazarze 1838-1839*, Poznań 1986; TEGOŻ, *Kolonizatorzy i hakatyści*, Poznań 1989.

¹² W. JAKÓBCZYK, *W poznańskim Bazarze*, s. [5].

Ich miejsce zajmowali uczniowie, po prof. Jakóbczyku kierownictwo Zakładu Historii Polski XIX i XX wieku w Instytucie Historii UAM przejął w 1979 r. prof. Lech Trzeciakowski, idący w swych badaniach śladami mistrza, znakomity wykładowca, uznany ekspert od dziejów zaboru pruskiego, konsultant historyczny *Najdłuższej wojny nowoczesnej Europy*. Od lat osiemdziesiątych do początku dwutysięcznych seminarium doktorskie Trzeciakowskiego było prawdziwą kuźnią badaczy XIX wieku. Uczestniczyli w nim oczywiście jego uczniowie i współpracownicy, ale i pragnący przygotować doktorat „z wolnej stopy” muzealnicy czy nauczyciele, tak z Poznania, jak i z mniejszych ośrodków Wielkopolski. Prócz nich przez seminarium przewinęli się badacze zaboru pruskiego z kraju, jak choćby Witold Matwiejczyk z Lublina czy Tomasz Nodzyński z Zielonej Góry, a także koledzy z zagranicy, przede wszystkim z Niemiec, jak Rudolf Jaworski, Brigitte Balzer, Joachim Rogall, Sophie Kemlein, Sabine Grabowski, Jens Boysen czy Christoph Schutte. Badawczo przypadek Poznańskiego w XIX wieku wydawał się wtedy interesujący z powodu koegzystencji trzech narodowości – Polaków, Niemców i Żydów, czemu sprzyjał też ogólny wzrost zainteresowania kwestiami polskimi w Niemczech za sprawą najpierw Jana Pawła II, a następnie rewolucji Solidarności. Ze wspomnianych osób najwcześniej, bo w 1986 r. ukazała się inspirująca książka Rudolfa Jaworskiego o kształtowaniu zmysłu gospodarności Wielkopolan po 1871 r., pokazująca nowe podejście do badań Poznańskiego pod zaborami¹³.

HISTORIA XIX-WIECZNEGO POZNANIA

W latach osiemdziesiątych Lech Trzeciakowski interesował się dwiema kwestiami – kanclerzem Bismarckiem¹⁴ i historią Poznania, jednak to ten drugi temat znalazł wtedy swój konkretny, edytorski wyraz. W bardzo bowiem obfitym w publikacje roku 1982 ukazała się wydana wspólnie z żoną Marią praca *W dziewiętnastowiecznym Poznaniu*, która rychło stała się w Poznaniu bestsellerem i po czterech latach doczekała drugiego wydania¹⁵. Choć aspekt narodowo-polityczny był w tej książce oczywiście obecny, jednak było to interesujące studium z zakresu życia codziennego, nowej w polskiej historiografii problematyki podjętej w połowie

¹³ R. JAWORSKI, *Handel und Gewerbe im Nationalitätenkampf. Studien zur Wirtschaftsgesinnung der Polen in der Provinz Posen*, Göttingen 1986.

¹⁴ Trwające przez lata prace nad biografią Żelaznego Kanclerza znalazły swe zwieńczenie w wydanej w biograficznej serii Ossolineum książce: L. TRZECIAKOWSKI, *Otto von Bismarck*, Wrocław 2009.

¹⁵ M. i L. TRZECIAKOWSCY, *W dziewiętnastowiecznym Poznaniu. Życie codzienne miasta 1815-1914*, Poznań 1982, wyd. 2 – 1987 (w drugim wydaniu bez podtytułu).

lat siedemdziesiątych¹⁶. Tej tematyce Trzeciakowski pozostał wierny i w następnych latach, czemu sprzyjało jego wejście w 1983 r. do redakcji kwartalnika miejskiego „Kronika Miasta Poznania”, który od 1990 r. zaczął być wydawany w formie skoncentrowanych na problematyce historycznej numerów monograficznych, w tym poświęconych życiu codziennemu¹⁷.

Zaangażowanie w badanie historii Poznania pod zaborami w latach osiemdziesiątych było związane z realizacją szerokiego projektu wydawniczego, mianowicie planowanej na cztery tomy syntezy dziejów miasta, której redaktorem był Jerzy Topolski, czołowy metodolog środowiska poznańskiego. Pierwszy tom w dwóch częściach dotyczący okresu staropolskiego ukazał się w 1988 r., a choć pierwsza część tomu drugiego poświęcona wiekowi XIX pod wspólną redakcją J. Topolskiego i L. Trzeciakowskiego miała się ukazać w roku następnym, jednak ostatecznie wyszła w roku 1994¹⁸. To pokaźne, niemal osiemsetstronicowe zbiorowe dzieło, zawierające teksty 23 autorów, było – przywołując zdanie Witolda Moliaka – istotnym osiągnięciem poznańskiego środowiska naukowego o ogólnopolskiej randze¹⁹. Jednocześnie sprzyjało kontynuowaniu zainteresowań poznańskich historyków tematyką miejską, co było podsycane przez systematyczne zapotrzebowania wspomnianej „Kroniki Miasta Poznania”. Wobec braku innych publikacji to numery monograficzne „Kroniki” poniekąd do dziś „obsługują” związaną z miastem problematykę wieku XIX, by wspomnieć tomy poświęcone okresowi napoleońskiemu, czasom Karola Marcinkowskiego, Wiosnie Ludów czy wielkiej wojnie²⁰. Dodać trzeba, że w wydającym „Kronikę” Wydawnictwie Miejskim Poznania ukazało się tłumaczenie pierwszego opracowania dziejów Poznania pod rządami pruskimi autorstwa Moritza Jaffego. Natomiast w 2021 r.

¹⁶ R. STOBIECKI, *Historiografia PRL*, s. 159.

¹⁷ Zob. P. GRZELCZAK, *Trwanie i zmiana. „Kronika Miasta Poznania” w latach 1945-1989*, w: *Księga pamiątkowa „Kroniki Miasta Poznania 1923-2023. 100 lat „Kronika Miasta Poznania” 1923-2023*, red. P. Matusik, M. Mrugalska-Banaszak, Poznań 2023, s. 67. L. Trzeciakowski był redaktorem prowadzącym takich m.in. tematycznych numerów: „Kronika Miasta Poznania” [dalej: KMP] 1996, nr 2: *Targi, jarmarki, MTP*; KMP 2000, nr 3: *Uśmiech Melpomeny. Teatry Poznania*; KMP 2002, nr 4: *Miałam suknię boską*; KMP 2003, nr 4: *Do stołu podano*.

¹⁸ *Dzieje Poznania*, t. 1, cz. 1 i 2, red. J. Topolski, Warszawa-Poznań 1988; *Dzieje Poznania*, t. 2, cz. 1: *1793-1918*, red. J. Topolski, L. Trzeciakowski, Warszawa-Poznań 1994.

¹⁹ Zob. W. MOLIKA, *O polskim i niemieckim obrazie dziejów Poznania/Das polnische und das deutsche Geschichtsbild Posens*, w: *Kaiserschloss Posen. Von der „Zwingburg im Osten“ zum Kulturzentrum „Zamek“/Zamek cesarski w Poznaniu. Od pruskiej „warowni na wschodzie” do Centrum Kultury Zamek*, red. J. Pazder, E. Zimmermann, G. Streidt, Postdam-Poznań 2003, s. 16.

²⁰ Zob. KMP 1993, nr 3: *Karol Marcinkowski i jego czasy*; KMP 1997, nr 3: *Marsz, marsz Dąbrowski*; KMP 2008, nr 1: *Wiosna Ludów*; KMP 2014, nr 3: *Wielka Wojna*.

wydana została nowa synteza historii Poznania Przemysław Matusik, której tom II poświęcony był właśnie okresowi porozbiorowemu²¹.

W 1982 r. ukazała się, otwierająca interesujący kierunek rozwoju publikacja, mianowicie fundamentalna z dzisiejszej perspektywy praca wrocławskiej historyk sztuki, wcześniej związanej z poznańskim Muzeum Narodowym, prof. Zofii Ostrowskiej-Kęmbłowskiej, dotycząca architektury i budownictwa w Poznaniu w latach 1780-1880²². Ta gruntowna monografia przedstawiała rozwój poznańskiego budownictwa na bardzo szerokim tle stosunków politycznych i społecznych, omawiała środowisko budowniczych, kierunki polityki budowlanej władz państwowych, w tym kwestie związane z budową poznańskiej twierdzy. Było to więc jednocześnie opracowanie urbanistyczno-architektoniczne, jak i dokonana pod szczególnym kątem analiza polityki państwa połączona ze studium narodowo-społecznym.

Jej śladem poszedł poznański historyk sztuki Jan Skuratowicz, który zaczynał od analizy rezydencji ziemiańskich w Wielkim Księstwie Poznańskim²³, z ciekawym aspektem „stylów narodowych” ziemian polskich i niemieckich, jednak w 1991 r. wydał niejako kontynuację pracy Ostrowskiej-Kęmbłowskiej o architekturze Poznania lat 1890-1914²⁴. Zakrojona z mniejszym rozmachem wprowadzała jednak do dyskursu kwestię rozwoju urbanistycznego miasta po jego powiększeniu w 1900 r., w tym niezmiernie interesującą z narodowego i politycznego punktu widzenia kwestię budowy tzw. dzielnicy cesarskiej z zamkiem – rezydencją Wilhelma II, jako szczególnego przejawu polityki germanizacyjnej w tej dobie. I zamek, i cała dzielnica doczekały się rozmaitych opracowań, a podsumowaniem dyskusji jest wydane w 2011 r. gruntowne studium Zenona Pałata pod znamienym tytułem *Architektura i polityka*²⁵. Innym nowym interdyscyplinarnym tematem stała się poznańska twierdza, fenomen budownictwa polityki militarnej państwa pruskiego, której badania rozwinęły się w latach

²¹ M. JAFFE, *Poznań pod panowaniem pruskim*, tłum. J. Baron-Grzesiak, red. naukowa P. Matusik, Poznań 2012; P. MATUSIK, *Historia Poznania*, t. 2: 1793-1918, Poznań 2021.

²² Z. OSTROWSKA-KĘMBŁOWSKA, *Architektura i budownictwo w Poznaniu 1780-1880*, Warszawa-Poznań 1982 (wyd. 2 – 2009).

²³ J. SKURATOWICZ, *Dwory i pałace w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Poznań 1981 (wyd. 2 – 1992), nowe opracowanie: *Dwory i pałace Wielkopolski*, Poznań 2020.

²⁴ J. SKURATOWICZ, *Architektura Poznania 1890-1918*, Poznań 1991.

²⁵ Z. PAŁAT, *Architektura i polityka. Gloryfikacja Prus i niemieckiej misji cywilizacyjnej w Poznaniu na początku XX wieku*, Poznań 2011. Na temat poznańskiego zamku zob. *Kaiserschloss Posen: von der „Zwingburg im Osten” zum Kulturzentrum „Zamek” / Zamek cesarski w Poznaniu: od pruskiej „warowni na wschodzie” do Centrum Kultury „Zamek”*, red. J. Pazder, E. Zimmermann, G. Streidt, tłum. B. Górczyńska-Przybyłowicz [i in.], Potsdam-Poznań 2003.

dwutysięcznych, a ich wyrazem była wieloautorska publikacja *Twierdza Poznań* z 2006 r.²⁶ Zdecydowanie skromniej przedstawiają się badania dotyczące życia artystycznego. W 1984 r. ukazała się pionierska rozprawa doktorska uczennicy Lecha Trzeciakowskiego, Magdaleny Warkoczewskiej, o malarstwie i grafice doby romantyzmu w Poznańskim²⁷ (tematyka nie znalazła swej kontynuacji).

HISTORIA SPOŁECZNA

Istotnym nowym obszarem badań naukowych stała się w latach osiemdziesiątych historia społeczna. Do publikacji z roku 1982 dołożyć należy kolejną, autorstwa historyka gospodarczego Stefana Kowala, który podjął się zarysowania przemian demograficzno-społecznych społeczeństwa Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1871-1914. Z kolei w 1988 r. pod redakcją Czesława Łuczaka wyszła praca zbiorowa o robotnikach wielkopolskich w XIX i XX wieku, gdzie obszerną część dotyczącą okresu pruskich rządów opracował Witold Szulc²⁸. Przyznać jednak trzeba, że te kierunki badań nie znalazły kontynuacji. Zdecydowanie bardziej trwale okazały się zainteresowania naukowe ucznia Witolda Jakóbczyka (ale i doktoranta Lecha Trzeciakowskiego), Witolda Molika, który w połowie lat siedemdziesiątych podjął badania inteligencji poznańskiej. Włączył się tym samym w rozwijane wówczas z inspiracji Ryszarda Czepulis-Rastenis badania dziejów tej warstwy społecznej, czego zwieńczeniem była jego praca doktorska o kształtowaniu się inteligencji polskiej w Poznańskim w latach 1841-1870, opublikowana w 1979 r.²⁹ Tematyka ta skierowała go ku innemu, pionierskiemu zagadnieniu, jakim były studia Polaków na niemieckich uniwersytetach, co ukoronował w 1989 r. rozprawą habilitacyjną na ten temat³⁰. W następnych dziesięcioleciach prof. W. Molik pozostał w dużej mierze wierny

²⁶ J. BIESIADKA, A. GAWLAK, S. KUCHARSKI, M. WOJCIECHOWSKI, *Twierdza Poznań. O fortyfikacjach miasta Poznania w XIX i XX wieku*, Poznań 2006. Tematykę tę rozwija wydawana przez Wydawnictwo Miejskie Poznania od 2020 r. seria wydawnicza „Poznańskie Zeszyty Fortyfikacyjne”, której redaktorem jest prof. Zbigniew Pilarczyk.

²⁷ M. WARKOCZEWSKA, *Malarstwo i grafika epoki romantyzmu w Wielkopolsce. Dzieje i funkcje*, Warszawa–Poznań 1984.

²⁸ S. KOWAL, *Spółeczeństwo Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1871-1914. Przemiany demograficzne i społeczno-zawodowe*, Poznań 1982; W. SZULC, *Pod panowaniem pruskim, w: Robotnicy wielkopolscy w XIX i XX wieku. Warunki pracy i życia*, red. Cz. Łuczak, Poznań 1988, s. 9-199.

²⁹ W. MOLIK, *Kształtowanie się inteligencji polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim (1841-1870)*, Warszawa–Poznań 1979. Kilka lat potem ukazała się rozprawa J. Borzyszkowskiego, *Inteligencja polska w Prusach Zachodnich 1848-1920*, Gdańsk 1986.

³⁰ W. MOLIK, *Polskie peregrynacje uniwersyteckie do Niemiec 1871-1914*, Poznań 1989.

tej tematyce, co pomijając nader liczne, drobniejsze studia, wyraziło się w 2009 r. wydaniem poszerzonej wersji rozprawy o polskiej inteligencji obejmującej cały wiek XIX. Z kolei sprawom peregrynacji akademickich poświęcony był zbiór studiów wydany w 2016 r.³¹ W pewnym stopniu za poszerzenie tej problematyki, ale i świadectwo szerszej refleksji nad przemianami społecznymi w zaborze pruskim, należy uznać jego pracę o wpływie emigracji do Niemiec na polskie społeczeństwo, która ukazała się w 2021 r.³²

Rozwijanym przez Witolda Molika badaniom dziejów poznańskiej inteligencji towarzyszyły inne, odnoszące się w szerszym zakresie do społeczeństwa miejskiego, prowadzone przez kolejnego ucznia Lecha Trzeciakowskiego – Krzysztofa Makowskiego, które zaowocowały wydaniem w 1992 r. fundamentalnej pracy o rodzinie poznańskiej w pierwszej połowie XIX wieku³³. Ten bardzo obiecujący kierunek badań nie znalazł jednak swej kontynuacji, K. Makowski zwrócił się ku innej problematyce³⁴ (o czym niżej). Zjawiskami demograficznymi w XIX-wiecznym Poznaniu zajęła się antropolog z Wydziału Biologii UAM, Grażyna Liczbińska, w swej analizie dotyczącej umieralności katolickiej i ewangelickiej ludności miasta³⁵. Do druku przygotowuje się rozprawa doktorska Agaty Łysakowskiej *Polskie towarzystwa dobroczynne w Poznaniu i ich beneficjenci w latach 1845-1870*, zawierająca unikalną analizę najuboższych mieszkańców Poznania na podstawie zachowanych kartotek osób zgłaszających się po wsparcie.

Na tle innych prac dotyczących społeczeństwa miejskiego na uwagę zasługuje rozprawa ucznia Witolda Molika, Christiana Myschora, który w 2014 r. opublikował pionierskie studium środowiska wyższych urzędników prowincji poznańskiej w latach 1871-1918³⁶, wkraczające śmiało na słabo rozpoznawany w polskiej historiografii obszar badań zbiorowości niemieckiej w Poznańskim. Dla porządku wspomnieć muszę także o pracach odnoszących się do społeczności

³¹ W. MOLIK, *Inteligencja polska w Poznaniu w XIX i początkach XX wieku*, Poznań 2009; TEGOŻ, *Polscy studenci na uniwersytetach niemieckich od końca XVIII do początku XX wieku*, t. 1, Poznań 2016.

³² W. MOLIK, *Polska emigracja w Niemczech a kraj w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Poznań 2021.

³³ K. MAKOWSKI, *Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku*, Poznań 1992, edycja niemiecka zob. TEGOŻ, *Die Posener Familie 1815-1848*, Lüneburg 1996.

³⁴ Zob. *Bibliografia prac prof. dr. hab. Krzysztofa Makowskiego za lata 1981-2025*, oprac. A. Magdzińska, w: *Opożytkach z lektury książek historycznych. Eseje ofiarowane Profesorowi Krzysztofowi A. Makowskiemu na 60. rocznicę urodzin*, red. W. Molik, Poznań 2016, s. 333-344.

³⁵ G. LICZBIŃSKA, *Umieralność i jej uwarunkowania wśród katolickiej i ewangelickiej ludności historycznego Poznania*, Poznań 2009.

³⁶ Ch. MYSCOR, *Wyżsi urzędnicy pruskiej administracji prowincjonalnej w Poznaniu 1871-1918*, Poznań 2014.

poznańskich Bambrów, katolickich osadników z okolic Bambergu, którzy w XIX wieku ulegli polonizacji. Stali się oni przedmiotem badań poznańskich etnologów, nie bez powstałego w latach dziewięćdziesiątych i utrzymującego się zapotrzebowania społecznego. Przykładem tego jest praca Marii Paradowskiej na ten temat, która ukazała się po raz pierwszy w 1975 r., a następnie w nieco zmienionej wersji była edytowana trzykrotnie w latach 1995, 1998 i 2013³⁷. Z tą kwestią związane jest także studium tożsamości i losów dwóch poznańskich rodzin pochodzenia niemieckiego autorstwa Agnieszki Szczepaniak-Kroll³⁸.

Spoglądając na badania społeczne w ostatnim trzydziestoleciu można by uznać, że zbiorowością, której poświęcono najwięcej publikacji, jest wielkopolskie ziemiaństwo. Tu znów można wskazać na badania podjęte w latach dziewięćdziesiątych przez Witolda Molika, którego uznać trzeba za jednego z najbardziej wszechstronnych i pisarsko najpłodniejszych poznańskich historyków³⁹. Był to w zasadzie powrót do wcześniejszych zainteresowań, bo jego droga naukowa rozpoczęła się od napisanej pod kierunkiem W. Jakóbczyka rozprawy magisterskiej o mecenacie Jana Działyńskiego, wydanej drukiem w 1974 r., co w ówczesnych realiach dobrze świadczyło o historycznych talentach młodego autora⁴⁰. Tematyka ziemiańska, źle widziana wcześniej, podjęta w latach siedemdziesiątych na fali rozwoju ówczesnych badań historyczno-społecznych, przeżyła w latach dziewięćdziesiątych prawdziwy boom badawczy i wydawniczy⁴¹. W historycznym pisarstwie W. Molika obecna i wcześniej, ale wtedy właśnie występująca bardziej intensywnie, co znalazło swoje zwieńczenie w roku 1999 w dwóch pracach: popularnej biografii Edwarda Raczyńskiego i interesującym studium życia codziennego wielkopolskiego ziemiaństwa w XIX wieku⁴².

³⁷ M. PARADOWSKA, *Bambrzy. Mieszkańcy dawnych wsi miasta Poznania*, Poznań 1975 (wyd. 1995, 1998, 2013).

³⁸ A. SZCZEPANIAK-KROLL, *Tożsamość poznańskich rodzin pochodzenia niemieckiego. Losy Bajerleinów i Dittrichów (XVIII-XX w.)*, Poznań 2010.

³⁹ Zob. *Bibliografia prac Profesora Witolda Molika za lata 1974-2019*, oprac. A. Hinc, w: W. Molik, *Teksty wybrane*, red. A. Hinc, J. Kołacki, K. Makowski, P. Matusik, Poznań 2019, s. 17-42. W tym zbiorze wybór ponad dwudziestu znaczących artykułów, znamienych dla zainteresowań badawczych W. Molika.

⁴⁰ W. MOLIK, *Jan Działyński jako mecenas nauki i sztuki*, Warszawa-Poznań 1974. Wydanie drukiem pracy magisterskiej było wtedy ewenementem w przeciwieństwie do realiów współczesnych, w których wydaje się nawet licencjaty czy to „nakładem autora”, czy dzięki wsparciu władz lokalnych, jeśli praca ma charakter regionalistyczny.

⁴¹ Zob. W. MOLIK, *Stan badań nad dziejami ziemiaństwa na ziemiach polskich w okresie zaborów*, s. 11-45; Sz. WIERZCHOSŁAWSKI, *Bilans badań nad dziejami ziemiaństwa na ziemiach polskich pod zaborem pruskim w XIX wieku*, w: *Od zjazdu w Łodzi do zjazdu w Szczecinie*, s. 117-131.

⁴² W. MOLIK, *Edward Raczyński 1786-1845*, Poznań 1999; TEGOŻ, *Życie codzienne ziemiaństwa w Wielkopolsce w XIX i na początku XX wieku: kultura materialna*, Poznań 1999.

Końcówka lat dziewięćdziesiątych i początek dwutysięcznych to swoisty szczyt rozmaitych opracowań dotyczących wielkopolskiego ziemiaństwa, łączących elementy genealogii z przekazem tradycji rodzinnych, by wskazać cykl publikacji socjologa, a zarazem potomka znanej ziemiańskiej rodziny, Andrzeja Kwileckiego, a także Dezyderego Chłapowskiego czy Sławomira Leitgebera⁴³. Warto też wspomnieć o wydanych w latach 1996-2018 przez Muzeum Rolnictwa i Przemysłu Rolnego w Szreniawie cyklu dziesięciu publikacji na temat majątków wielkopolskich w poszczególnych powiatach, istotny dla badań nad ziemiaństwem polskim i niemieckim XIX wieku⁴⁴.

Nową jakość w badaniach nad ziemiaństwem wniosły prace ucznia prof. Molika, Stanisława Borowiaka, który zaczął w 2008 r. od publikacji swojej pracy magisterskiej – interesującego studium przejścia przez władze niemieckie Ordynacji rydzyskiej po śmierci ostatniego z ordynatów⁴⁵. Jednak największym osiągnięciem tego badacza była wydana w 2020 r. imponująca rozmachem rozprawa doktorska dotycząca relacji między dworem a wsią w Wielkopolsce w drugiej połowie XIX wieku aż po pierwszą wojnę światową. Studium Borowiaka wychodziło z opłotków tradycyjnej tematyki ziemiańskiej, obejmując swym zainteresowaniem realia funkcjonowania zatrudnionych w majątkach ziemskich robotników rolnych⁴⁶. Borowiak, zatrudniony w Muzeum Ziemiaństwa w Dobrzycy, stał się następnie *spiritus movens* tamtejszych edycji, czy to katalogów regularnie organizowanych wystaw, czy serii „Studia i Materiały Muzeum Ziemiaństwa

⁴³ Zob. A. KWILECKI, *Ziemiaństwo wielkopolskie*, Warszawa 1998; TEGOŻ, *Ziemiaństwo wielkopolskie: między wsią a miastem*, Poznań 2001; *Ziemiaństwo wielkopolskie: w kręgu arystokracji*, red. A. Kwilecki, Poznań 2004; A. KWILECKI, *Wielkopolskie rody ziemiańskie*, Poznań 2010; TEGOŻ, *Z Kwilcza rodem. Wspomnienia i szkice*, Poznań 2012. Wywód genealogiczny z przekazem tradycji rodzinnej łączą także prace D. Chłapowskiego – *Chłapowscy. Kronika rodzinna*, uzup. i przygot. do druku K. Chłapowski, Warszawa 1998; TEGOŻ, *Potworowscy. Kronika rodzinna*, uzup. i przygot. do druku K. Chłapowski, Warszawa 2002. W ten nurt wpisuje się także książka S. Leitgebera, *Morawscy herbu Nałęcz. 600 lat dziejów rodziny*, Poznań 1997; z kolei mylący tytuł ma jego publikacja *O życiu towarzyskim w Wielkopolsce w XIX i XX wieku. Jak je pamiętam* (Poznań 2001), zawierająca zbiór popularnych szkiców sięgających niekiedy do rodzinnych tradycji, ale nie autorskie wspomnienia. W opracowania tego rodzaju wpisuje się także praca A.E. Mańkowskiego *Kronika domowa Mańkowskich*, Warszawa 2017.

⁴⁴ Zob. *Majątki wielkopolskie*, t. 1: *Powiat gostyński*, oprac. J. Goszczyńska, Szreniawa 1997; w cyklu ukazały się opracowania dotyczące powiatów pleszewskiego, ostrowskiego, leszczyńskiego, kaliskiego, kościańskiego, śremskiego, miasta Poznania, powiatu gnieźnieńskiego i – ostatni – krotoszyńskiego (2018).

⁴⁵ S. BOROWIAK, *Sprawa Ordynacji rydzyskiej na tle walki o ziemię w Poznańskim w II poł. XIX i na pocz. XX wieku*, Poznań 2008.

⁴⁶ S. BOROWIAK, *Dwór a wieś folwarczna w Poznańskim w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Poznań 2020.

w Dobrzycy”, w której – prócz prac autorskich – publikowane są materiały z organizowanych rokrocznie konferencji naukowych dotyczących różnych aspektów ziemiańskiego życia, z szerokim zwykle uwzględnieniem materiałów odnośnie do ziemiaństwa wielkopolskiego w XIX wieku⁴⁷. Znajdujemy wśród nich choćby wydany w 2019 r. tom poświęcony ziemiańskim kolekcjonerom i artystom, korespondujący z wydaną wcześniej pracą poznańskiej historyk sztuki Kamili Kłudkiewicz na temat mecenatu artystycznego wielkopolskiego ziemiaństwa na przełomie XIX i XX wieku⁴⁸.

NIEMCY I ŻYDZI

Istotnym deficytem w badaniach zaboru pruskiego, od dawna zresztą dostrzeżanym, jednak po 1989 r. zdecydowanie mocniej akcentowanym, były nieliczne publikacje na temat Niemców i Żydów. Szedł za tym postulat nie tylko uwzględniania ich roli w budowaniu obrazu XIX-wiecznej Wielkopolski, ale podjęcia monograficznych badań na ten temat. W tej nowej atmosferze ukazał się w 1992 r. podwójny numer „Kroniki Miasta Poznania”, poświęcony Niemcom i Żydom, w którym redaktor prowadzący – Lech Trzeciakowski, konstatując niedostatki dotychczasowego stanu wiedzy, pisał, że: „Przed badaczami przeszłości stoi jeszcze wiele zadań, których rozwiązanie pozwoli na lepsze zrozumienie zawiłych stosunków między narodowościami współzyskującymi ze sobą od wieków”⁴⁹.

W naukowej eksploracji obu zbiorowości zdecydowanie skromniej prezentuje się dorobek dotyczący społeczności żydowskiej. Co prawda w początkach XX wieku była ona dość nieliczna, stanowiąc ok. 1,3% mieszkańców Poznńskiego, jednak znacząca ze względu na swój potencjał gospodarczy i intelektualny. Istotną przyczyną zaniedbań w tej mierze było akcentowane w polskiej historiografii przekonanie, że Żydzi w XIX wieku całkowicie się zgermanizowali, więc można ich hurtem zaliczyć do zbiorowości niemieckiej. To założenie zostało po 1989 r. zdecydowanie obalone, czemu towarzyszył w latach dziewięćdziesiątych

⁴⁷ Zob. np. *Dawni właściciele Dobrzycy na tle swoich czasów*, red. S. Borowiak, Dobrzyca 2017; K. BALZER, S. BOROWIAK, *General Kazimierz Turno (1778-1817) i Dobrzyca jego czasów*, Dobrzyca 2018; *Dobrzyccy bohaterowie czasów napoleońskich*, red. S. Borowiak, Dobrzyca 2018; *Myśliwskie pasje ziemian. O polowaniach w polskich majątkach ziemiańskich w XIX i XX wieku*, red. S. Borowiak, Dobrzyca 2023.

⁴⁸ *Kolekcjonerzy i artyści z dworów i pałaców*, red. S. Borowiak, Dobrzyca 2029; K. KLUDKIEWICZ, *Wybór i konieczność: kolekcje polskiej arystokracji w Wielkopolsce na przełomie XIX i XX wieku*, Poznań 2016.

⁴⁹ L. TRZECIAKOWSKI, *Od Redakcji*, KMP 1992, nr 1-2, s. 6.

wyraźny wzrost zainteresowania problematyką żydowską. Jego wyrazem była praca zbiorowa *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, pod redakcją Jerzego Topolskiego i Jerzego Modelskiego, z 1995 r., która już po czterech latach doczekała się drugiego wydania. Na trzynastcie artykułów cztery (L. Trzeciakowski, S. Kemlein, K. Makowskiego i T. Dohnalowej) dotyczyły wieku XIX⁵⁰. Kontynuacją tej tendencji była wydana w języku niemieckim w roku 1996 praca zbiorowa poświęcona pochodzącemu z Poznania wybitnemu historykowi Ernstowi Kantorowiczowi, której redaktorem był mediewista – prof. Jerzy Strzelczyk, ukazująca też szersze konteksty poznańskiego środowiska żydowskiego⁵¹. Jednak pierwsze obszerniejsze opracowanie w tym zakresie przyniosła opublikowana w Hamburgu w 1997 r. solidna rozprawa Sophie Kemlein o rozwoju społeczności żydowskiej w Poznańskim w pierwszej połowie XIX wieku, która cztery lata później doczekała się edycji w języku polskim⁵². Natomiast w 2004 r. wyszła obszerna rozprawa Krzysztofa Makowskiego, poświęcona piśmiennictwu historycznemu dotyczącemu poznańskich Żydów w okresie zaborów, która w 2023 r. ukazała się w uzupełnionej edycji angielskiej⁵³. Ta oparta

⁵⁰ Zob. L. TRZECIAKOWSKI, *Polityka władz pruskich wobec Żydów w Wielkim Księstwie Poznańskim*, w: *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni wieków*, red. J. Topolski, J. Modelski, Poznań 1995, 1999, s. 115-127; S. KEMLEIN, *Żydzi wśród Niemców i Polaków (wzajemne stosunki, uprzedzenia i konflikty w Wielkim Księstwie Poznańskim w pierwszej połowie XIX wieku)*, w: tamże, s. 128-148; K. MAKOWSKI, *Żydzi wobec Wiosny Ludów*, w: tamże, s. 149-167; T. DOHNALOWA, *Kupcy żydowscy w Poznaniu w okresie zaboru pruskiego*, w: tamże, s. 168-188.

⁵¹ Ernst Kantorowicz (1895-1963). *Soziales Milieu und wissenschaftliche Relevanz*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1996 (2 wyd. – 2000). W następnych latach przybyło artykułów przybliżających istotne postacie poznańskiego środowiska żydowskiego, w dwóch przypadkach na marginesie edycji ich prac. Zob. P. MATUSIK, *Posłowie. Arthur Kronthal, czyli o pruskiej polityce historycznej w dobie wilhelmińskiej*, w: A. KRONTHAL, *Poznań oczami Prusaka wzorowego. Przyczynki do historii zabytków oraz życia umysłowego Poznania*, przeł. J. Grzesiak, Poznań 2009, s. 214-221; S. NAWROCKI, *Adolf Warschauer*, w: *Wybitni historycy wielkopolscy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 2010, s. 171-180; P. MATUSIK, *Mieszkańczość, nowoczesność, nacjonalizm. O Poznaniu Moritza Jaffego*, w: M. JAFFE, *Poznań pod panowaniem pruskim*, tłum. J. Baron-Grzesiak, red. naukowa P. Matusik, Poznań 2012, s. 8-24. Warto też zwrócić uwagę na przygotowany przez Ewę Hornowską katalog wystawy prac fotografa Sallego Jaffe, zaopatrzony w obszerny szkic biograficzny, zob. E. HORNOWSKA, *Poznański fotograf Sally Jaffe*, Poznań 2021.

⁵² S. KEMLEIN, *Die Posener Juden 1815-1848. Entwicklungsprozesse einer polnischen Judenheit unter preußischer Herrschaft*, Hamburg 1997; S. KEMLEIN, *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1815-1848. Przeobrażenia w łonie żydostwa polskiego pod panowaniem pruskim*, przeł. Z. Choderny-Loew, oprac. i posłowie K. Makowski, Poznań 2001.

⁵³ K. MAKOWSKI, *Sila mitu: Żydzi w Poznańskim w dobie zaborów w piśmiennictwie historycznym*, Poznań 2004; TEGOŻ, *The Power of Myth, or on the Meanders of Historical Writing: A History of Historiography on Jews in Poznań in the Period of Partitioned Poland*, Berlin 2023.

na imponującym materiale praca to nie tylko opracowanie historiograficzne i *nolens volens* wykaz białych plam, ale i kompetentny komentarz do dziejów Żydów w Poznańskim w tym okresie. Przyznać też trzeba, że w ciągu dwudziestolecia od jej wydania obraz ten zmienił się w nadal niewystarczającym zakresie⁵⁴.

Zdecydowanie obfitszy jest dorobek historiograficzny odnoszący się do społeczności niemieckiej w Poznańskim. Choć już od końca lat pięćdziesiątych zaczęły się pojawiać opracowania dotyczące czy to pewnych form organizacyjnych, czy instytucji, jednak za pewne *novum* uznać trzeba wydaną w 1976 r. pracę zbiorową trzech doktorantów prof. Lecha Trzeciakowskiego, Bolesława Grzesia, Jerzego Kozłowskiego i Aleksandra Kramskiego, zawierającą skróty ich dysertacji omawiających stosunek poznańskich Niemców do polityki germanizacyjnej w latach 1815-1920⁵⁵. Także postaw politycznych Niemców dotyczyła wydana w 1981 r. rozprawa Jerzego Wojciaka o walce wyborczej do parlamentu niemieckiego i sejmiku pruskiego w Poznańskim na przełomie XIX i XX wieku⁵⁶. Jeśli te pozycje zajmowały się materią polityczną czy polityczno-społeczną, to poznańska germanistka, Edyta Połczyńska, wkroczyła na zupełnie nieznany obszar życia kulturalnego wydając w 1988 r. w języku niemieckim zbiór studiów o niemieckiej prasie, teatrze i literaturze w Poznańskim, sygnalizując chyba po raz pierwszy w takim zakresie istnienie fenomenu tzw. Ostmarkenromane, powieści z Marchii Wschodniej z końca XIX wieku⁵⁷. Z kolei w 1991 r. poznańska historyk sztuki, Magdalena Warkoczewska, opublikowała opracowanie o wystawach Towarzystwa Sztuk Pięknych czyli Kunstverein w Poznaniu w latach 1837-1857, co było inicjatywą niemiecką, w której uczestniczyli także w jakiejś mierze Polacy⁵⁸.

⁵⁴ Wspomnieć trzeba o numerach monograficznych pt. *Poznańscy Żydzi*, KMP 2006, nr 3; 2009, nr 1. Niekiedy materiały o tematyce XIX-wiecznej zamieszcza też wydawany od 2003 r. i poświęcony historii i tradycji wielkopolskich Żydów periodyk „Miasteczko Poznań”.

⁵⁵ B. GRZEŚ, J. KOZŁOWSKI, A. KRAMSKI, *Niemcy w Poznańskim wobec polityki germanizacyjnej 1815-1920*, red. L. Trzeciakowski, Poznań 1976.

⁵⁶ J. WOJCIAK, *Walka polityczna w wyborach do Parlamentu Rzeszy i Sejmu pruskiego w poznańskim 1898-1914*, Warszawa-Poznań 1981. Była to wersja napisanej pod kierunkiem Zdzisława Grota pracy doktorskiej, obronionej w 1976 r.

⁵⁷ E. POŁCZYŃSKA, *Im polnischen Wind. Beiträge zum deutschen Zeitungswesen, Theaterleben und zur deutschen Literatur im Grossherzogtum Posen 1815-1918*, Poznań 1988.

⁵⁸ M. WARKOCZEWSKA, *Wystawy Towarzystwa Sztuk Pięknych w Poznaniu (1837-1857)*, Poznań 1991. Praca zawierała spis wystaw i obrazów, wybór komentarzy prasowych opatrzonego wstępem autorki. Wcześniej podobnym przedsięwzięciem zajmował się W. Molik, *Z dziejów polsko-niemieckich kontaktów naukowych. Niemieckie Towarzystwo Naukowe Przyrodników w Poznaniu i udział Polaków w jego działalności (1837-1902)*, w: *Rola Wielkopolski w dziejach narodu polskiego*, red. S. Kubiak, L. Trzeciakowski, Poznań 1979, s. 161-171.

Do tego dorobku chciałbym dodać wydane w 1990 r. prace niemieckich autorów, Brigitte Balzer i Joachima Rogalla, którzy przewinęli się przez seminarium Lecha Trzeciakowskiego. Wydrukowana przez frankfurckie wydawnictwo Petera Langa książka Balzer dotyczyła stosunku niemieckich partii konserwatywnych i liberalnych do pruskiej polityki germanizacyjnej⁵⁹. Z kolei Rogall opublikował w Instytucie Herdera w Marburgu rozprawę o duchowieństwie Kościoła ewangelicko-unijnego w Poznańskim w latach 1871-1914 i jego stosunku do polityki wobec Polaków⁶⁰. Ta ostatnia pozycja w pewnym zakresie rozpoznała zupełnie nieznaną dotąd problematykę, jednak nieoczekiwanie kropkę nad „i” w badaniach dziejów poznańskich ewangelików postawił w 2001 r. Olgierd Kiec, publikując dysertację o protestantyzmie w Poznańskim w latach 1815-1918, a następnie kolejne prace dopełniające niejako ten temat⁶¹. Gdy w 2009 r. Witold Matwiejczyk wydał w Lublinie swoją solidną książkę na temat niemieckich katolików w Poznańskim w latach 1871-1914⁶², można było uznać, że religijne aspekty życia zbiorowości niemieckiej w Wielkopolsce zostały zbadane nadspodziewanie dobrze.

Nie zyskaliśmy natomiast kompleksowego obrazu życia kulturalnego Niemców w tej dobie, choć w latach dwutysięcznych ukazało się nieco pozycji dotyczących poszczególnych zjawisk czy instytucji. W 2001 r. wyszła rozprawa germanistki Marii Wojtczak o wspomianej już „Ostmarkenliteratur”, a w 2016 jej uczennica Ewa Gresser obroniła, niewydaną niestety, dysertację o Poznaniu w niemieckojęzycznej literaturze w latach 1772-1918⁶³. Choć zasadniczo nie zajmuję się tu edycjami źródłowymi, z racji unikalnego charakteru wspomnę o przygotowanej przez dr Gresser edycji dziecięcych dzienników rodzeństwa Below z lat

⁵⁹ B. BALZER, *Die preußische Polenpolitik 1894-1908 und die Haltung der deutschen konservativen und liberalen Parteien (unter besonderer Berücksichtigung der Provinz Posen)*, Frankfurt am Main 1990.

⁶⁰ J. ROGALL, *Die Geistlichkeit der Evangelisch-Unierten Kirche in der Provinz Posen 1871-1914 und ihr Verhältnis zur preussischen Polenpolitik*, Marburg an der Lahn 1990.

⁶¹ O. KIEC, *Protestantyzm w Poznańskim 1815-1918*, Warszawa 2001; TEGOŻ, *Historia protestantyzmu w Poznaniu od XVI do XXI wieku*, Poznań 2014; TEGOŻ, *Parafie ewangelickie w Wielkopolsce w XIX-XXI wieku. Historia, tożsamość i polityka pamięci na polsko-niemieckim pograniczu*, Poznań 2021.

⁶² W. MATWIEJCZYK, *Niemieccy katolicy w Poznańskim a polityka narodowościowa rządu pruskiego 1871-1914*, Lublin 2009.

⁶³ M. WOJTCZAK, *Ostmarkenliteratur. Prowincja Poznańska w literaturze niemieckiej lat 1890-1918*, Poznań 2001; E. GRESSER, *Die Stadt Posen in der deutschsprachigen Literatur (1772-1918)*, Diss. Wydziału Neofilologii UAM, Poznań 2016.

1859-1860, wieloaspektowego źródła do dziejów społeczności niemieckiej w XIX-wiecznym Poznaniu⁶⁴.

Nie zabrakło także publikacji zajmujących się bardzo szczególnym medium – pocztówkami i poznańskimi pomnikami polskimi i niemieckimi, które weszły do obiegu naukowego za sprawą zbiorów studiów przygotowanych przez W. Molika i R. Jaworskiego⁶⁵. Swoje zrobili także historycy sztuki – muzealnicy, którzy podjęli temat poznańskiego Muzeum Cesarza Fryderyka najpierw w wydanej na stulecie jego otwarcia pracy zbiorowej (2004), a ostatnio w monografii Kamili Kłudkiewicz⁶⁶. Tego samego okresu dotyczy praca kolejnego niemieckiego uczestnika poznańskich seminariów, Christopha Schuttego, który w zasłużonej oficynie Instytutu Herdera opublikował w 2008 r. monografię Akademii Królewskiej w Poznaniu, niemieckiej szkoły wyższej stanowiącej element pruskiej polityki „podnoszenia” prowincji wschodnich⁶⁷. Gdyby zestawić to ze wspomnianą wcześniej literaturą na temat architektury Poznania na przełomie XIX i XX wieku, zwłaszcza z monografią Zenona Pałata, otrzymalibyśmy jeśli niepełny, to w każdym razie mocno zarysowany obraz instytucjonalny tzw. Hebungspolitik, z istotnymi brakami dotyczącymi wcześniejszych dziesięcioleci.

Tradycyjnie zainteresowanie badaczy wzbudziły kwestie polityczne, odchodzące niekiedy od wytyczonych już dróg analiz i interpretacji. Kolejny gość seminariów Lecha Trzeciakowskiego, Sabine Grabowski, starała się w swej dysertacji porównać Hakatę i polską Straż jako organizacje nacjonalistyczne (1998). Kilka lat później francuski badacz Thomas Serrier podjął się analizy Poznańskiego w polskim i niemieckim dyskursie politycznym, którego osią było pograniczne usytuowanie tej dzielnicy (2005). Wspominałem już o pracy Brigitte Balzer dotyczącej stosunku niemieckich konserwatystów i liberałów do sprawy polskiej. Z kolei Jerzy Kozłowski wydał w 2009 r. uzupełnioną wersję swojej rozprawy o reakcjach poznańskich Niemców na wydarzenia Wiosny

⁶⁴ E. BELOW, S. BELOW, *Dzienniki Ernsta i Sophie 1859-1860*, przeł. i oprac. E. Greser, Poznań 2021. Dzienniki te zostały wydane w dwóch woluminach, polskim i niemieckim.

⁶⁵ Zob. *Miasto na pocztówce. Poznań na tle porównawczym*, red. R. Jaworski, W. Molik, Poznań 1999; *Denkmäler in Kiel und Posen. Parallelen und Kontraste*, Hg. R. Jaworski, W. Molik, Kiel 2002; polskie teksty na ten temat ukazały się w poświęconej pomnikom „Kronice Miasta Poznania” 2001, nr 2. Dziewiętnastowiecznymi pomnikami zajęła się także M. Praczyk w części swojej pracy *Materia pomnika. Studium porównawcze na przykładzie monumentów w Poznaniu i Strasburgu w XIX i XX wieku*, Poznań 2015.

⁶⁶ *Stulecie otwarcia Muzeum im. Cesarza Fryderyka w Poznaniu*, red. W. Suchocki, T.J. Żuchowski, Poznań 2004; K. KLUDKIEWICZ, *Kaiser-Friedrich-Museum w Poznaniu (1904-1919). Muzeum na niemieckiej i europejskiej prowincji*, Poznań 2021.

⁶⁷ Ch. SCHUTTE, *Die Königliche Akademie in Posen (1903-1919) und andere kulturelle Einrichtungen im Rahmen der Politik zur „Hebung des Deutschtums“*, Marburg 2008.

Ludów⁶⁸. Pojawiły się też interesujące monografie instytucji niemieckiej władzy w zaborze pruskim. Jens Boysen zarysował w 2008 r. problematykę Polaków w pruskiej armii w XIX wieku, a cenzurze poświęcone zostały aż dwie rozprawy poznańskich badaczy, historyka Grzegorza Kucharczyka i germanisty Marka Rajcha⁶⁹. Wykraczając poza zakres tego artykułu, nie mogę sobie odmówić przytoczenia tu nowatorskiej, odkrywającej nowe perspektywy badawcze pracy lublinianina, Witolda Matwiejczyka, o działaniach pruskiej policji wobec ruchu polskiego⁷⁰. Z kolei Christian Myschor zanim zajął się urzędnikami prowincjonalnymi, przedstawił studium tzw. Dni Cesarskich w Poznaniu, istotnego przejawu kultury politycznej doby wilhelmińskiej⁷¹.

SPRAWY POLSKIE I POLSKI RUCH NARODOWY

Jak zawsze, centralnym tematem badań pozostały sprawy dotyczące zbiorowości polskiej, ruchu narodowego, aktywności politycznej. Warto jednak zwrócić uwagę, że już w latach osiemdziesiątych podjęto próbę czy to rewizji pewnych utartych sądów, czy innego ukierunkowania dotychczas obowiązujących ujęć. Sygnałem zmian była konferencja zorganizowana w 1985 r. w Toruniu przez związanego z Uniwersytetem Mikołaja Kopernika znawcę dziejów Wielkiej Emigracji, prof. Sławomira Kalembkę, której przedmiotem była myśl polityczna „na ziemiach pod panowaniem pruskim”. Już jej tytuł oznaczał rewizję obowiązującej dotąd terminologii, która mianem zaboru pruskiego obejmowała także Śląsk i Mazury. Drugim *novum* było zwrócenie uwagi na nieobecność w zasadzie w szerszej refleksji myśl polityczną dzielnic pruskiej, zawierającą wątki odrębne i oryginalne. W konferencji wzięła udział liczna poznańska reprezentacja, druga co do liczebności po toruńskich gospodarzach, a w wydany w 1988 r. tomie

⁶⁸ S. GRABOWSKI, *Deutscher und polnischer Nationalismus: der Deutsche Ostmarken-Verien und die polnische Straß 1894-1914*, Marburg 1998 (rec. W. Molik, „Roczniki Historyczne” 65 (1999), s. 272-274); T. SERRIER, *Provinz Posen, Ostmark, Wielkopolska. Eine Grenzregion zwischen Deutschen und Polen 1848-1914*, Marburg 2005 (rec. P. Matusik, „Przegląd Historyczny” 97 (2006), z. 3, s. 414-420); J. KOZŁOWSKI, *Niemcy w Poznańskim wobec Wiosny Ludów*, Poznań 2009.

⁶⁹ J. BOYSEN, *Preußische Armee und polnische Minderheit: royalistische Streitkräfte im Kontext der Nationalitätenfrage des 19. Jahrhunderts (1815-1914)*, Marburg 2008; G. KUCHARCZYK, *Cenzura pruska w Wielkopolsce w czasach zaborów 1815-1914*, Poznań 2001; M. RAJCH, *Cenzura pruska w Wielkopolsce w latach 1848-1918*, Poznań 2004.

⁷⁰ W. MATWIEJCZYK, *Pruska policja polityczna wobec mniejszości polskiej w latach 1871-1933: struktury i ludzie*, Lublin 2020.

⁷¹ Ch. MYSCOR, *Dni Cesarskie w Poznaniu. Różne aspekty uroczystych wizyt Wilhelma II w mieście w latach 1902-1913*, Poznań 2010.

zbiorowym znalazły się cztery wystąpienia jej przedstawicieli⁷². Co prawda, odbyła się jeszcze jedna konferencja na ten temat, której pokłosie ukazało się w roku 1990⁷³, ale wydaje się, że nie tyle wyznaczyły one nowe kierunki, ile wzmocniły uwzględnianie horyzontu ideologicznego w badaniach nad polskim ruchem narodowym w zaborze pruskim w XIX wieku.

Z pewnością dotyczy to piszącego te słowa, którego badania nad poznańskim ultramontanizmem wyraziły się najpierw w pełnej biografii głównego przedstawiciela tego nurtu, Jana Koźmiana, a następnie poprowadziły do szerszej tematycznie rozprawy poświęconej rozumieniu nowoczesności w poznańskim piśmiennictwie katolickim lat 1836-1871⁷⁴. Za studium praktyki, ale i mentalności politycznej uznać można wymienianą już książkę Rudolfa Jaworskiego, która wyszła w Poznaniu w 1998 r. pod tytułem: *Swój do swego. Studium o kształtowaniu się zmysłu gospodarności Wielkopolan 1871-1914*⁷⁵. Podobnie sprawom organizacyjnym, ale i ideowym wiele miejsca poświęcił Janusz Karwat, który w 2002 r. wypełnił istotną lukę badawczą wydając rozprawę o idei i ruchu niepodległościowym w Wielkopolsce od lat osiemdziesiątych XIX wieku po powstanie wielkopolskie⁷⁶. Z kolei dekadę później Rafał Łysoń zajął się niejako drugim biegunem polskiego ruchu politycznego, badając środowisko lojalistyczne w latach 1894-1918⁷⁷. Wspomnieć też trzeba gościa poznańskich seminariów z Zielonej Góry, Tomasza Nodzyńskiego, który przedstawił koncepcje narodu w poglądach poznańskich elit do 1850 r.⁷⁸

⁷² Zob. L. TRZECIAKOWSKI, *Postawa romantyczna i organicznikowska w myśli politycznej ugrupowań polskich Poznańskiego do 1864 roku*, w: *Myśl polityczna na ziemiach pod pruskim panowaniem. Zbiór studiów*, red. S. Kalemka, Warszawa-Poznań-Toruń 1988, s. 19-37; P. MATUSIK, *Kościół i katolicyzm w myśli ultramontanów poznańskich*, w: tamże, s. 151-164; W. MOLIĆ, *Z badań nad modelem działacza społeczno-politycznego w polskiej myśli politycznej dzielnicy pruskiej na przełomie XIX i XX wieku*, w: tamże, s. 199-213; Z. DWORECKI, *Myśl polityczna Sejmu Dzielnice w Poznaniu w grudniu 1918 roku*, w: tamże, s. 215-234.

⁷³ *Polska myśl polityczna w dzielnicy pruskiej w XIX w. Zbiór studiów*, red. S. Kalemka, Toruń 1990.

⁷⁴ P. MATUSIK, *Religia i naród. Życie i myśl Jana Koźmiana 1814-1877*, Poznań 1998; TEGOŻ, *„Nadeszła epoka przejścia...” Nowoczesność w piśmiennictwie katolickim Poznańskiego 1836-1871*, Poznań 2011.

⁷⁵ R. JAWORSKI, *Swój do swego. Studium o kształtowaniu się zmysłu gospodarności Wielkopolan 1871-1914*, Poznań 1998.

⁷⁶ J. KARWAT, *Od idei do czynu. Myśl i organizacje niepodległościowe w Poznaniu 1887-1919*, Poznań 2002.

⁷⁷ R. ŁYSOŃ, *Polskie ugrupowania ugodowe w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1894-1918*, Warszawa 2013.

⁷⁸ T. NODZYŃSKI, *Naród i jego przyszłość w poglądach Polaków w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815-1850*, Zielona Góra 2004.

Podjęmowano też próby wprowadzenia nowych pojęć, a zatem i nowych sposobów interpretowania zachodzących w XIX wieku zjawisk. Jednym z nich były pojęcia akulturacji i asymilacji, wydaje się, że bardziej neutralnie opisujące procesy identyfikacji narodowej w zaborze pruskim, co dyskutowano w wydanej w 1999 r. publikacji pod redakcją Witolda Molika i Roberta Traby⁷⁹. W tymże roku ukazała się praca zbiorowa, pokłosie zorganizowanej w 1996 r. w Poznaniu konferencji, starająca się porównać strategie narodowe Polaków, Czechów i Irlandczyków w XIX wieku, której punktem wyjścia była interpretacja pracy organicznej jako swoistej „samomodernizacji” polskiego społeczeństwa w warunkach obcego (pruskiego) państwa⁸⁰. Samo pojęcie (autorstwa Hansa Henniga Hahna⁸¹) nie przyjęło się, ale wywołana w ten sposób dyskusja utrwaliła uznanie aktywności organicznikowskiej nie za „program defensywny”⁸², ale za istotny przejaw działalności służącej świadomemu kształtowaniu zrębów nowoczesnego społeczeństwa polskiego.

Towarzyszyły temu publikacje utrzymane w klasycznych ramach, a także tłumaczenia czy ponowne wydania dawniejszej acz wartościowej literatury. W 1993 r. ukazało się więc tłumaczenie książki Johna Kulczyckiego z 1981 r. o strajkach szkolnych, a w roku następnym ponownego wydania doczekała się rozprawa Franciszka Paprockiego o okresie rządów Eduarda Flottwella w Wielkim Księstwie Poznańskim, obie opatrzone komentarzem Witolda Molika⁸³. Na słabo zbadany obszar wkroczyła historyk gospodarcza Anna Bitner-Nowak, pisząca o kształtowaniu się rynku ubezpieczeniowego w Wielkopolsce w XIX wieku⁸⁴. Już w latach dwutysięcznych ukazały się publikacje przedstawicieli starszej

⁷⁹ *Procesy akulturacji/asymilacji na pograniczu polsko-niemieckim w XIX i XX wieku*, red. W. Molik, R. Traba, Warszawa–Poznań 1999.

⁸⁰ *Samomodernizacja społeczeństw w XIX wieku. Irlandczycy, Czesi, Polacy*, red. L. Trzeciakowski, K. Makowski, Poznań 1999.

⁸¹ H.H. Hahn użył pojęcia „samomodernizacja” w swym artykule pt. *Przymus modernizacyjny i ucisk inytegracyjny – rola państwa w kształtowaniu mentalności politycznej Polaków w drugiej połowie XIX wieku*, w: *Ideologie, poglądy, mity w dziejach Polski i Europy XIX i XX wieku. Studia historyczne* red. J. Topolski, W. Molik, K. Makowski, Poznań 1991, s. 292.

⁸² Odwołując się do tytułu klasycznej antologii *Droga do niepodległości czy program defensywny? Praca organiczna – programy i motywy*, wyboru dokonali oraz wstępem i przyp. opatrzyli T. Kizwalter, J. Skowronek, Warszawa 1988.

⁸³ J. KULCZYCKI, *Strajki szkolne w zaborze pruskim 1901-1907. Walka o dwujęzyczną oświatę*, przeł. D. Zasada, posłowie W. Molik, Poznań 1993, amerykańskie wyd.: *School Strikes in Prussian Poland, 1901-1907. The Struggle over Bilingual Education*, Boulder (Colorado) 1981; F. PAPROCKI, *Wielkie Księstwo Poznańskie w okresie rządów Flottwella (1830-1841)*, Poznań 1994.

⁸⁴ A. BITNER-NOWAK, *Kształtowanie się rynku ubezpieczeniowego w Wielkopolsce (1793-1918)*, Poznań 1995.

generacji badaczy, syntetyczna praca Czesława Łuczaka o historii gospodarczej Wielkopolski w XIX wieku (2001), studium socjologa Andrzeja Kwileckiego o roli Poznania jako centrum ruchu polskiego w zaborze pruskim (2008), opracowanie Lecha Trzeciakowskiego o polskich posłach w Berlinie (2009) i wreszcie publikowana dotąd tylko we fragmentach, teraz uzupełniona przez autora dysertacja doktorska ks. Zygmunta Zielińskiego o Kulturkampfie w archidiecezjach gnieźnieńskiej i poznańskiej⁸⁵. Warto też zwrócić uwagę na wartościowe i jedyne od czasu wydania w 1973 r. drugiego tomu *Dziejów Wielkopolski* syntetyczne opracowanie historii Poznańskiego w latach 1815-1918, pióra Jerzego Kozłowskiego, które wyszło w 2004 r. Z kolei opublikowana w 2021 r. książka zbierająca pokłosie cyklu wykładów zorganizowanych przez Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk pod tytułem *Poznański sposób na niepodległość* to nie tyle synteza, ile interesujący przegląd głównych zagadnień związanych z dziejami Wielkopolski pod pruskim zaborem⁸⁶.

Nowy wymiar miały też prace z zakresu szeroko rozumianej historii kultury. Wydana w 1997 r. rozprawa Zofii Ostrowskiej-Kęmbłowskiej o kaplicy Królewskiej w poznańskiej katedrze to wnikliwe studium nie tylko z zakresu historii sztuki, ale i politycznej ideologii i postaw poznańskich elit. Lech Słowiński zajął się refleksją dotyczącą edukacji narodowej w polskiej prasie XIX wieku, a Alina Hinc wkroczyła na zupełnie nowy obszar, podejmując w swej wydanej w 2007 r. dysertacji temat wyobrażeń odnośnie do historii Polski w pozaszkolnej edukacji historycznej polskiego społeczeństwa w Poznaniu. Kształtującym świadomość obchodom rocznicowym i żałobnym, czyli tak nazwanym przez autorkę „widowiskom kulturowym” w XIX wieku, poświęciła uwagę polonistka, Magdalena Piotrowska (2011). Wcześniej, w 2003 r. ukazał się zbiór studiów Edwarda Pieścikowskiego o życiu literackim w Poznaniu w XIX wieku, z kolei Krzysztof Kurek w swych publikacjach podjął w nowym ujęciu temat polskiej sceny w Poznaniu w latach 1782-1849, zaś Alicja Przybyszewska między innymi zajęła się Teatrem Polskim w znamienym dla rozwoju tej sceny okresie

⁸⁵ CZ. ŁUCZAK, *Dzieje gospodarcze Wielkopolski w okresie zaborów (1815-1918)*, Poznań 2001; A. KWILECKI, *Poznań stolicą Polski zachodniej: od kongresu wiedeńskiego do powstania wielkopolskiego*, Poznań 2008; L. TRZECIAKOWSKI, *Posłowie polscy w Berlinie*, Warszawa 2009; Z. ZIELIŃSKI, *Kulturkampf w archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej w latach 1873-1887*, Poznań 2011. Warto wspomnieć, że dwa lata przed publikacją L. Trzeciakowskiego ukazała się praca Alberta S. Kotowskiego *Zwischen Staatsräson und Vaterlandsliebe. Die Polnische Fraktion im Deutschen Reichstag 1871-1918*, Düsseldorf 2007.

⁸⁶ *Dzieje Wielkopolski*, t. 2: *Lata 1793-1918*, red. W. Jakóbczyk, Poznań 1973; J. KOZŁOWSKI, *Wielkopolska pod pruskim zaborem w latach 1815-1918*, Poznań 2004; *Poznański sposób na niepodległość*, red. A. Gulczyński, S. Paciorkowski, Poznań 2021.

1896-1908⁸⁷. Warto też wspomnieć o interesującym studium mentalności, jaką był wydany przez Witolda Molika i opatrzonego jego wprowadzającym studium zbiór tekstów o etosie Wielkopolan, w którym istotne miejsce zajmuje część dziewiętnastowieczna⁸⁸.

Tradycyjnym dopełnieniem tej historiograficznej aktywności była uprawiana w środowisku poznańskim biografistyka. Wykaz publikacji tego rodzaju byłby bardzo długi, gdyby uwzględnić artykuły, a przede wszystkim liczne prace popularyzacyjne czy „zbiorówki” rocznicowe, chętnie wydawane przez rozmaite instytucje kultury czy samorządy. Jednak i lista biografii naukowych oraz solidnych, wypełniających luki badawcze prac popularyzatorskich i tak jest dość długa. Lata dziewięćdziesiąte przyniosły wspomnianą już biografię Jana Koźmiana autorstwa piszącego te słowa, a także Edwarda Raczyńskiego pióra W. Molika, który także przygotował opracowanie poświęcone kultowi Karola Marcinkowskiego, szczególne i niestety odosobnione studium wielkopolskiej pamięci historycznej⁸⁹.

Bogatsze w tej mierze okazały się lata dwutysięczne, które rozpoczęła zwięzła biografia ks. Piotra Wawrzyniaka autorstwa Czesława Łuczaka i wznowienie podstawowej pracy o Hipolicie Cegielskim pióra Zdzisława Grota (2000)⁹⁰. W kolejnych latach Janusz Karwat opublikował biografię Maksymiliana Jackowskiego (2005), Roman Dąbrowski – ks. Augustyna Szamarzewskiego (2007), uczennica Witolda Molika, Izabela Wysowska, wydała pracę o Marcelim

⁸⁷ Z. OSTROWSKA-KĘBŁOWSKA, *Dzieje kaplicy królów polskich czyli Złotej w katedrze poznańskiej*, Poznań 1997; L. SŁOWIŃSKI, *Będziem Polakami. Studia z dziejów edukacji narodowej w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Poznań 1995; A. HINC, *Obraz dziejów ojczyznych w pozaszkolnej edukacji historycznej społeczeństwa polskiego w Wielkim Księstwie Poznańskim w pierwszej połowie XIX wieku*, Poznań 2007; M. PIOTROWSKA, *Narodowe widowiska kulturowe. Uroczystości żałobne i rocznicowe w Wielkopolsce (1815-1914)*, Poznań 2011; E. PIĘŚCIKOWSKI, „Ach w tym Poznaniu...” *Życie literackie XIX wieku*, Poznań 2003; K. KUREK, *Teatr i miasto. Historia sceny polskiej w Poznaniu w latach 1782-1849*, Poznań 2008; TEGOŻ, *Teatry polskie w Poznaniu w latach 1850-1875. Repertuary, artystyczne idee, polityczne konteksty*, Poznań 2013; TEGOŻ, *Widowiska poznańskie. Studia z historii teatru, dramatu i miasta*, Poznań 2018; A. PRZYBYSZEWSKA, „Etyczny utylitarysta”. *Edmund Rygier w Teatrze Polskim w Poznaniu (1896-1908)*, Poznań 2016.

⁸⁸ *Etos Wielkopolan. Antologia tekstów o społeczeństwie Wielkopolski z drugiej połowy XIX i XX wieku*, wybrał i oprac. W. Molik przy współudziale A. Baszko, Poznań 2005.

⁸⁹ P. MATUSIK, *Kościół i naród*; W. MOLIK, *Edward Raczyński 1786-1845*, Poznań 1999; W. MOLIK, *Kult Karola Marcinkowskiego*, Poznań 1996. Badanie społecznej pamięci ważnych postaci XIX wieku. W. Molik postulował w swoim artykule *Biografie Wielkopolan XIX i początku XX wieku. Badania historyczne – ich krytyka i propozycje*, w: *Ideologie, poglądy, mity w dziejach Polski i Europy XIX i XX wieku*, s. 128.

⁹⁰ Cz. ŁUCZAK, *Ks. Piotr Wawrzyniak (1849-1910)*, Poznań 2000; Z. GROT, *Hipolit Cegielski*, przedm. P. Matusik, L. Trzeciakowski, Poznań 2000.

Mottym (2008), kolejna – Katarzyna Czachowska – o Jadwidze z Działyńskich Zamoyskiej (2011), zaś Edyta Bątkiewicz o samym Tytusie Działyńskim (2018). Z kolei historyk sztuki, Michał Mencfel opublikował biografię Atanazego Raczyńskiego, istotną dla pokazania bardzo szczególnej drogi życiowej i narodowych wyborów przedstawiciela wielkopolskiej arystokracji (2016)⁹¹. Dodajmy do tego prace zbiorowe, by wymienić wydaną w 2015 r. książkę poświęconą Augustowi Cieszkowskiemu pod redakcją Katarzyny Meller, przygotowane przez Witolda Molika prace o Janie Henryku Dąbrowskim (2005, 2018), czy wreszcie skoncentrowaną na sprawach aktywności artystycznej i naukowej publikację poświęconą Sewerynowi Mielżyńskiemu (2018)⁹². Mówiąc o biografistyce, wspomnieć muszę także o bardzo szczególnym opracowaniu pomocniczym do badań biograficznych, społecznych i genealogicznych w Wielkopolsce, jakim jest wydawnictwo Dobrosławy Guci zbierające tysiące danych dotyczących stypendystów Towarzystwa Naukowej Pomocy, które odegrało tak istotną rolę w kształtowaniu wielkopolskiej inteligencji w XIX wieku⁹³.

PODSUMOWANIE

1. Okres po 1989 r. stanowił w dużym stopniu kontynuację tendencji zapoczątkowanych wcześniej, w latach osiemdziesiątych, a nawet siedemdziesiątych. Potencjał badawczy był bardzo dobry, jego rozwijaniu sprzyjało zainteresowanie dziejami zaboru pruskiego motywowane zarówno rozbudzoną społeczną potrzebą umocnienia wielkopolskiej tożsamości, jak i zauważeniem (i w Polsce,

⁹¹ J. KARWAT, *Maksymilian Jackowski (1815-1905)*, Poznań 2005; R. DĄBROWSKI, *Ksiądz Augustyn Szamarzewski (1832-1891)*, Poznań 2007; I. WYSZOWSKA, *Marceli Motty (1818-1898). Poznański nauczyciel, felietonista i pamiętnikarz*, Poznań 2008; K. CZACHOWSKA, *Generalowa Jadwiga Zamoyska (1830-1923). Życie i dzieło*, Poznań 2011 (2 wyd. Kórnik 2023); E. BĄTKIEWICZ-SZYMANOWSKA, *Tytus Działyński (1796-1861)*, Kórnik 2018; A. MENCFEL, *Atanazy Raczyński (1788-1874). Biografia*, Poznań 2016. Znakomitym uzupełnieniem tej ostatniej książki jest edycja dzienników tej kontrowersyjnej postaci, zob. A. RACZYŃSKI, *Dziennik*, t. 1-2, z jęz. franc. i niem. przełożyli i oprac. A.W. Labuda i M. Mencfel, Poznań 2028.

⁹² *August Cieszkowski in memoriam 1814-2014*, red. K. Meller, Poznań 2015; *Jan Henryk Dąbrowski 1755-1818. Bohater narodowy*, red. W. Molik, Poznań 2005; *General Jan Henryk Dąbrowski 1755-1818. W 200. rocznicę śmierci*, red. W. Molik, Poznań 2018; K. GIESZCZYŃSKA-NOWACKA, T.I. GRABSKI, M.P. MICHAŁOWSKI, A. MURAWSKA, E. SIEJKOWSKA-ASKUTJA, *Seweryn Mielżyński 1804-1872*, Poznań 2018.

⁹³ D. GUCIA, *Stypendyści Towarzystwa Naukowej Pomocy im. Karola Marcinkowskiego 1841-1909*, Mnichowo–Poznań 2017.

i za granicą) interesującego splotu kwestii narodowościowych w Poznańskim w XIX wieku.

2. Choć trudno oceniać swoje gniazdo, jednak myślę, że mogę sobie pozwolić na stwierdzenie, iż dotyczący badań zaboru pruskiego dorobek naukowy poznańskiego środowiska naukowego w badanym okresie (z jego wcześniejszymi antecedenjami) należy ocenić wysoce pozytywnie, powstałe w tym czasie liczne prace wypełniły istotne luki badawcze, wkraczając na nowe obszary naukowej eksploracji. Wiele z przytaczanych tu rozpraw z pewnością zapisze się na trwałe w dorobku polskiej historiografii.

3. Istotnym czynnikiem wspierającym aktywność pisarską, na który należy zwrócić uwagę, były w Poznaniu warunki sprzyjające wydawaniu książek historycznych. Prócz Wydawnictwa Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej, Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Wydawnictwa UAM i Instytutu Historii UAM, istotną rolę odegrało tu Wydawnictwo Poznańskie, tradycyjnie mocno zaangażowane w wydawanie książek dotyczących historii regionalnej. To zaangażowanie było szczególnie silne w latach 1993-2012, gdy na jego czele stał pracownik Instytutu Historii UAM, dr Ryszard Wryk (obecnie profesor emeritus). W stworzonej przez niego serii „Wielkopolska: Historia – Społeczeństwo – Kultura” wyszła spora część przytaczanych wyżej rozpraw, między innymi R. Jaworskiego, S. Kemlein, P. Matusika, M. Rajcha, M. Wojtczak, R. Dąbrowskiego, G. Kucharczyka czy J. Kozłowskiego. W latach dwutysięcznych, w nowej serii kierowanego przez W. Molika Centrum – Instytut Wielkopolski, tu również edytowano prace A. Hinc, Z. Zielińskiego, K. Czachowskiej i samego W. Molika, nie wspominając już o licznych pracach wydawanych poza seriami. Od 1994 r. coraz większą rolę, choć skoncentrowaną na historii Poznania, zaczęło odgrywać Wydawnictwo Miejskie (od 2010 r. Wydawnictwo Miejskie Poznania), wydawca „Kroniki Miasta Poznania” i szeregu innych znaczących prac, by wspomnieć biografię H. Cegielskiego autorstwa Z. Grota, pracę M. Jaffego, wznowienie rozprawy o architekturze miasta Z. Ostrowskiej-Kęłowskiej i innych. Po stronie niemieckiej podstawową rolę odgrywało wydawnictwo Instytutu Herdera w Marburgu i jego seria „Materialien und Studien zur Ostmitteleuropa-Forschung” (prace S. Grabowski, J. Boysena, T. Serriera, Ch. Schultego). Bardzo owocna była też współpraca z prof. Rudolfem Jaworskim z Uniwersyteu w Kilonii, przynosząca szereg wspólnych naukowych przedsięwzięć. Wspomniany ożywiony ruch wydawniczy wynikał z korzystnego systemu finansowania książki naukowej przez coroczne dotacje Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego dla występujących o nie wydawnictw. Rezygnacja z tego systemu w 2016 r. spowodowała znaczne ograniczenie możliwości edycji książek historycznych, np. tak istotnych dla rozwoju refleksji naukowej dysertacji doktorskich.

4. Wydaje się, że splot wskazanych wcześniej czynników sprawił, iż za nader korzystny w badaniach zaboru pruskiego w środowisku poznańskim był okres (mniej więcej) 1995-2015/2016, gdy pracowało obok siebie kilka generacji badaczy, obok nestorów takich jak Lech Trzeciakowski, rozwijający największą aktywność W. Molik i najmłodsze pokolenie jego uczniów, wydających swoje doktoraty w końcu drugiej dekady lat dwutysięcznych.

5. Na osłabienie badań nad zaborom pruskim w ostatnim dziesięcioleciu wpływ miały różne czynniki. Jednym z nich był czas i nieuchronne osłabianie aktywności naukowej, a w niektórych wypadkach i odejścia przedstawicieli starszej generacji badaczy (L. Trzeciakowski, J. Kozłowski, Cz. Łuczak). Kolejnym czynnikiem była zmiana zainteresowań naukowych niektórych z badaczy, którzy zwrócili się ku nieco innym zagadnieniom (np. K. Makowski, P. Matusik). Kontynuacji badań nie sprzyjała blokada etatowa uniemożliwiająca zatrudnienie młodych historyków, co jest problemem wszystkich polskich uniwersytetów, a także zauważalny spadek zainteresowania historią XIX wieku wśród studentów, czemu towarzyszyło nieoczekiwane ujawnienie się zaskakującej bariery niesprzyjającej podejmowaniu badań nad dziejami zaboru pruskiego, za jaką uznać trzeba malejącą liczbę polskich maturzystów znających język niemiecki. Czy uda się równie efektywnie jak wcześniej pomnażać zgromadzony już naukowy dorobek? Czas pokaże.

BIBLIOGRAFIA

August Cieszkowski in memoriam 1814-2014, red. K. Meller, Poznań 2015.

BALZER B., *Die preußische Polenpolitik 1894-1908 und die Haltung der deutschen konservativen und liberalen Parteien (unter besonderer Berücksichtigung der Provinz Posen)*, Frankfurt am Main 1990.

BĄTKIEWICZ-SZYMANOWSKA E., *Tytus Działyński (1796-1861)*, Kórnik 2018.

BALZER K., BOROWIAK S., *General Kazimierz Turno (1778-1817) i Dobrzyca jego czasów*, Dobrzyca 2018.

BELOW E., BELOW S., *Dzienniki Ernsta i Sophie 1859-1860*, przeł. i oprac. E. Greser, Poznań 2021.

Bibliografia prac prof. dr. hab. Krzysztofa Makowskiego za lata 1981-2025, oprac. A. Magdzińska, w: *O pożytkach z lektury książek historycznych. Eseje ofiarowane Profesorowi Krzysztofowi A. Makowskiemu na 60. rocznicę urodzin*, red. W. Molik, Poznań 2016, s. 333-344.

Bibliografia prac Profesora Witolda Molika za lata 1974-2019, oprac. A. Hinc, w: *W. Molik, Teksty wybrane*, red. A. Hinc, J. Kołacki, K. Makowski, P. Matusik, Poznań 2019, s. 17-42.

BIESIADKA J., GAWŁAK A., KUCHARSKI S., WOJCIECHOWSKI M., *Twierdza Poznań. O fortyfikacjach miasta Poznania w XIX i XX wieku*, Poznań 2006.

- BITNER-NOWAK A., *Kształtowanie się rynku ubezpieczeniowego w Wielkopolsce (1793-1918)*, Poznań 1995.
- BOYSEN J., *Preußische Armee und polnische Minderheit: royalistische Streitkräfte im Kontext der Nationalitätenfrage des 19. Jahrhunderts (1815-1914)*, Marburg 2008.
- BOROWIAK S., *Sprawa Ordynacji rydzynskiej na tle walki o ziemię w Poznańskim w II poł. XIX i na pocz. XX wieku*, Poznań 2008.
- BOROWIAK S., *Dwór a wieś folwarczna w Poznańskim w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Poznań 2020.
- BORZYSZKOWSKI J., *Inteligencja polska w Prusach Zachodnich 1848-1920*, Gdańsk 1986.
- CHŁAPOWSKI D., *Chłapowscy. Kronika rodzinna*, uzupełn. i przygot. do druku K. Chłapowski, Warszawa 1998.
- CHŁAPOWSKI D., *Potworowscy. Kronika rodzinna*, uzupełn. i przygot. do druku K. Chłapowski, Warszawa 2002.
- CZACHOWSKA K., *Generalowa Jadwiga Zamoyska (1830-1923). Życie i dzieło*, Poznań 2011 (2 wyd. Kórnik 2023).
- CZERWIŃSKI Z., *Ludwik Mierosławski i Karol Libelt w procesie moabickim 1847 roku: spór o koncepcję obrony*, „Roczniki Historyczne” 54 (1988), s. 187-226.
- DĄBROWSKI R., *Ksiądz Augustyn Szamarzewski (1832-1891)*, Poznań 2007.
- Dawni właściciele Dobrzycy na tle swoich czasów*, red. S. Borowiak, Dobrzyca 2017.
- Denkmäler in Kiel und Posen. Parallelen und Kontraste*, Hg. R. Jaworski, W. Molik, Kiel 2002.
- DOHNAŁOWA T., *Kupcy żydowscy w Poznaniu w okresie zaboru pruskiego*, w: *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni wieków*, red. J. Topolski, J. Modelski, Poznań 1999, s. 168-188.
- Droga do niepodległości czy program defensywny? Praca organiczna – programy i motywy*, wyboru dokonali oraz wstępem i przyp. opatrzyli T. Kizwalter, J. Skowronek, Warszawa 1988.
- Dobrzyccy bohaterowie czasów napoleońskich*, red. S. Borowiak, Dobrzyca 2018.
- DWORECKI Z., *Myśl polityczna Sejmu Dzielnicowego w Poznaniu w grudniu 1918 roku*, w: *Myśl polityczna na ziemiach pod pruskim panowaniem. Zbiór studiów*, red. S. Kalembka, Warszawa–Poznań–Toruń 1988, s. 215-234.
- Dzieje Poznania*, t. 1, cz. 1 i 2, red. J. Topolski, Warszawa–Poznań 1988.
- Dzieje Poznania*, t. 2, cz. 1: 1793-1918, red. J. Topolski, L. Trzeciakowski, Warszawa–Poznań 1994.
- Dzieje Wielkopolski*, t. 2: Lata 1793-1918, red. W. Jakóbczyk, Poznań 1973.
- Etos Wielkopolan. Antologia tekstów o społeczeństwie Wielkopolski z drugiej połowy XIX i XX wieku*, wybrał i oprac. W. Molik przy współudziale A. Baszko, Poznań 2005.
- Ernst Kantorowicz (1895-1963). Soziales Milieu und wissenschaftliche Relevanz*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1996 (2 wyd. – 2000).
- General Jan Henryk Dąbrowski 1755-1818. W 200 rocznicę śmierci*, red. W. Molik, Poznań 2018.
- GIESZCZYŃSKA-NOWACKA K., GRABSKI T.I., MICHAŁOWSKI M.P., MURAWSKA A., SIEJKOWSKA-ASKUTJA E., *Seweryn Mielżyński 1804-1872*, Poznań 2018.
- GRABOWSKI S., *Deutscher und polnischer Nationalismus: der Deutsche Ostmarker-Verien und die polnische Straß 1894-1914*, Marburg 1998.

- GRESSER E., *Die Stadt Posen in der deutschsprachigen Literatur (1772-1918)*, Diss. Wydziału Neofilologii UAM, Poznań 2016.
- GROT Z., *Życie i działalność Karola Libelta (1807-1875)*, Warszawa–Poznań 1977.
- GROT Z., *Dezydery Chłapowski i Franciszek Morawski – generałowie powstania listopadowego*, Kościan 1980.
- GROT Z., *Hipolit Cegielski 1813-1868*, Warszawa–Poznań 1980.
- GROT Z., *Dezydery Chłapowski 1788-1879*, Warszawa–Poznań 1983.
- GROT Z., *Hipolit Cegielski*, przedm. P. Matusik, L. Trzeciakowski, Poznań 2000.
- GRZELCZAK P., *Trwanie i zmiana. „Kronika Miasta Poznania” w latach 1945-1989*, w: *Księga pamiątkowa „Kroniki Miasta Poznania” 1923-2023. 100 lat „Kronika Miasta Poznania” 1923-2023*, red. P. Matusik, M. Mrugalska-Banaszak, Poznań 2023, s. 49-72.
- GRZEŚ B., KOZŁOWSKI J., KRAMSKI A., *Niemcy w Poznańskim wobec polityki germanizacyjnej 1815-1920*, red. L. Trzeciakowski, Poznań 1976.
- GUCIA D., *Stypendyści Towarzystwa Naukowej Pomocy im. Karola Marcinkowskiego 1841-1909*, Mnichowo–Poznań 2017.
- HAHN H.H., *Przymus modernizacyjny i ucisk integracyjny – rola państwa w kształtowaniu mentalności politycznej Polaków w drugiej połowie XIX wieku*, w: *Ideologie, poglądy, mity w dziejach Polski i Europy XIX i XX wieku. Studia historyczne*, red. J. Topolski, W. Molik, K. Makowski, Poznań 1991, s. 289-296.
- HINC A., *Obraz dziejów ojczystych w pozaszkolnej edukacji historycznej społeczeństwa polskiego w Wielkim Księstwie Poznańskim w pierwszej połowie XIX wieku*, Poznań 2007.
- HORNOWSKA E., *Poznański fotograf Sally Jaffe*, Poznań 2021.
- JAFFE M., *Poznań pod panowaniem pruskim*, tłum. J. Baron-Grzesiak, red. naukowa P. Matusik, Poznań 2012.
- JAKÓBCZYK W., *Karol Marcinkowski 1800-1846*, Warszawa–Poznań 1981.
- JAKÓBCZYK W., *Towarzystwo Naukowej Pomocy w Wielkopolsce 1841-1939*, Poznań 1985.
- JAKÓBCZYK W., *W poznańskim Bazarze 1838-1839*, Poznań 1986.
- JAKÓBCZYK W., *Kolonizatorzy i hakatyści*, Poznań 1989.
- Jan Henryk Dąbrowski 1755-1818. Bohater narodowy*, red. W. Molik, Poznań 2005.
- JAWORSKI R., *Handel und Gewerbe im Nationalitätenkampf. Studien zur Wirtschaftsgesinnung der Polen in der Provinz Posen*, Göttingen 1986.
- JAWORSKI R., *Swój do swego. Studium o kształtowaniu się zmysłu gospodarności Wielkopolan 1871-1914*, Poznań 1998.
- Kaiserschloss Posen: von der „Zwingburg im Osten“ zum Kulturzentrum „Zamek“/Zamek cesarski w Poznaniu: od pruskiej „warowni na wschodzie” do Centrum Kultury „Zamek”*, red. J. Pazder, E. Zimmermann, G. Streidt, tłum. B. Górczyńska-Przybyłowicz [i in.], Potsdam–Poznań 2003.
- KARWAT J., *Od idei do czynu. Myśl i organizacje niepodległościowe w Poznańskim 1887-1919*, Poznań 2002.
- KARWAT J., *Maksymilian Jackowski (1815-1905)*, Poznań 2005.

- KEMLEIN S., *Die Posener Juden 1815-1848. Entwicklungsprozesse einer polnischen Judenheit unter preußischer Herrschaft*, Hamburg 1997.
- KEMLEIN S., *Żydzi wśród Niemców i Polaków (wzajemne stosunki, uprzedzenia i konflikty w Wielkim Księstwie Poznańskim w pierwszej połowie XIX wieku)*, w: *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni wieków*, red. J. Topolski, J. Modelski, Poznań 1999, s. 128-148.
- KEMLEIN S., *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1815-1848. Przeobrażenia w łonie żydostwa polskiego pod panowaniem pruskim*, przeł. Z. Choderny-Loew, oprac. i posłowie K. Makowski, Poznań 2001.
- KIEC O., *Protestantyzm w Poznańskim 1815-1918*, Warszawa 2001.
- KIEC O., *Historia protestantyzmu w Poznaniu od XVI do XXI wieku*, Poznań 2014.
- KIEC O., *Parafie ewangelickie w Wielkopolsce w XIX-XXI wieku. Historia, tożsamość i polityka pamięci na polsko-niemieckim pograniczu*, Poznań 2021.
- KLIMKIEWICZ W., *Kardynał Ledóchowski na tle swej epoki*, t. 1-2, Poznań 1988; t. 3 – 1987.
- KLUDKIEWICZ K., *Wybór i konieczność: kolekcje polskiej arystokracji w Wielkopolsce na przełomie XIX i XX wieku*, Poznań 2016.
- KLUDKIEWICZ K., *Kaiser-Friedrich-Museum w Poznaniu (1904-1919). Muzeum na niemieckiej i europejskiej prowincji*, Poznań 2021.
- Kolekcjonerzy i artyści z dworów i pałaców*, red. S. Borowiak, Dobrzyca 2019.
- KOTOWSKI A.S., *Zwischen Staatsräson und Vaterlandsliebe. Die Polnische Fraktion im Deutschen Reichstag 1871-1918*, Düsseldorf 2007.
- KOWAL S., *Spółczesność Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1871-1914. Przemiany demograficzne i społeczno-zawodowe*, Poznań 1982.
- KOZŁOWSKI J., *Niemcy w Poznańskim wobec Wiosny Ludów*, Poznań 2009.
- KOZŁOWSKI J., *Wielkopolska pod pruskim zaborem w latach 1815-1918*, Poznań 2004.
- „Kronika Miasta Poznania” 1990-2025.
- KUCHARCZYK G., *Cenzura pruska w Wielkopolsce w czasach zaborów 1815-1914*, Poznań 2001.
- KULCZYCKI J., *School Strikes in Prussian Poland, 1901-1907. The Struggle over Bilingual Education*, Boulder (Colorado) 1981.
- KULCZYCKI J., *Strajki szkolne w zaborze pruskim 1901-1907. Walka o dwujęzyczną oświatę*, przeł. D. Zasada, posłowie W. Molik, Poznań 1993.
- KUREK K., *Teatr i miasto. Historia sceny polskiej w Poznaniu w latach 1782-1849*, Poznań 2008.
- KUREK K., *Teatry polskie w Poznaniu w latach 1850-1875. Repertuary, artystyczne idee, polityczne konteksty*, Poznań 2013.
- KUREK K., *Widowiska poznańskie. Studia z historii teatru, dramatu i miasta*, Poznań 2018.
- KWILECKI A., *Ziemiaństwo wielkopolskie*, Warszawa 1998.
- KWILECKI A., *Ziemiaństwo wielkopolskie: między wsią a miastem*, Poznań 2001.
- KWILECKI A., *Poznań stolicą Polski zachodniej: od kongresu wiedeńskiego do powstania wielkopolskiego*, Poznań 2008.
- KWILECKI A., *Wielkopolskie rody ziemiańskie*, Poznań 2010.

- KWILECKI A., *Z Kwilcza rodem. Wspomnienia i szkice*, Poznań 2012.
- LEITGEBER S., *Morawscy herbu Nałęcz. 600 lat dziejów rodziny*, Poznań 1997.
- LEITGEBER S., *O życiu towarzyskim w Wielkopolsce w XIX i XX wieku. Jak je pamiętam*, Poznań 2001.
- LICZBIŃSKA G., *Umieralność i jej uwarunkowania wśród katolickiej i ewangelickiej ludności historycznego Poznania*, Poznań 2009.
- ŁĄCZKOWSKI A., *Stanisław Jurasz 1847-1923*, Warszawa–Poznań 1987.
- ŁUCZAK Cz., *Ks. Piotr Wawrzyniak (1849-1910)*, Poznań 2000.
- ŁUCZAK Cz., *Dzieje gospodarcze Wielkopolski w okresie zaborów (1815-1918)*, Poznań 2001.
- ŁYSOŃ R., *Polskie ugrupowania ugodowe w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1894-1918*, Warszawa 2013.
- Majątki wielkopolskie*, t. 1: Powiat gostyński, oprac. J. Goszczyńska, Szreniawa 1997.
- MAKOWSKI K., *Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku*, Poznań 1992.
- MAKOWSKI K., *Die Posener Familie 1815-1848*, Lüneburg 1996.
- MAKOWSKI K., *Żydzi wobec Wiosny Ludów*, w: *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni wieków*, red. J. Topolski, J. Modelski, Poznań 1999, s. 149-167.
- MAKOWSKI K., *Sila mitu: Żydzi w Poznańskim w dobie zaborów w piśmiennictwie historycznym*, Poznań 2004.
- MAKOWSKI K., *The Power of Myth, or on the Meanders of Historical Writing: A History of Historiography on Jews in Poznań in the Period of Partitioned Poland*, Berlin 2023.
- MAŃKOWSKI A.E., *Kronika domowa Mańkowskich*, Warszawa 2017.
- MATUSIK P., *Kościół i katolicyzm w myśli ultramontanów poznańskich*, w: *Myśl polityczna na ziemiach pod pruskim panowaniem. Zbiór studiów*, red. S. Kalemka, Warszawa–Poznań–Toruń 1988, s. 151-164.
- MATUSIK P., *Religia i naród. Życie i myśl Jana Koźmiana 1814-1877*, Poznań 1998.
- MATUSIK P., *Posłowie. Arthur Kronthal, czyli o pruskiej polityce historycznej w dobie wilhelmińskiej*, w: A. KRONTHAL, *Poznań oczami Prusaka wzorowego. Przyczynki do historii zabytków oraz życia umysłowego Poznania*, przeł. J. Grzesiak, Poznań 2009, s. 214-221.
- MATUSIK P., *„Nadeszła epoka przejścia...” Nowoczesność w piśmiennictwie katolickim Poznańskiego 1836-1871*, Poznań 2011.
- MATUSIK P., *Mieszczaństwo, nowoczesność, nacjonalizm. O Poznaniu Moritza Jaffego*, w: M. JAFFE, *Poznań pod panowaniem pruskim*, tłum. J. Baron-Grzesiak, red. naukowa P. Matusik, Poznań 2012, s. 8-24.
- MATUSIK P., *Historia Poznania*, t. 2: 1793-1918, Poznań 2021.
- MATWIEJCZYK W., *Niemieccy katolicy w Poznańskim a polityka narodowościowa rządu pruskiego 1871-1914*, Lublin 2009.
- MATWIEJCZYK W., *Pruska policja polityczna wobec mniejszości polskiej w latach 1871-1933: struktury i ludzie*, Lublin 2020.
- MENCFEL M., *Atanazy Raczyński (1788-1874). Biografia*, Poznań 2016.
- MĘŻYŃSKI A., *Jan Działyński 1829-1880*, Wrocław 1987.

„Miasteczko Poznań” 2003-2025.

Miasto na pocztówce. Poznań na tle porównawczym, red. R. Jaworski, W. Molik, Poznań 1999.

MOLIK W., *Jan Działyński jako mecenas nauki i sztuki*, Warszawa–Poznań 1974.

MOLIK W., *Kształtowanie się inteligencji polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim (1841-1870)*, Warszawa–Poznań 1979.

MOLIK W., *Z badań nad modelem działacza społeczno-politycznego w polskiej myśli politycznej dzielnicy pruskiej na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Myśl polityczna na ziemiach pod pruskim panowaniem. Zbiór studiów*, red. S. Kalembka, Warszawa–Poznań–Toruń 1988, s. 199-213.

MOLIK W., *Polskie peregrynacje uniwersyteckie do Niemiec 1871-1914*, Poznań 1989.

MOLIK W., *Biografie Wielkopolan XIX i początku XX wieku. Badania historyczne – ich krytyka i propozycje*, w: *Ideologie, poglądy, mity w dziejach Polski i Europy XIX i XX wieku. Studia historyczne*, red. J. Topolski, W. Molik, K. Makowski, Poznań 1991, s. 115-128.

MOLIK W., *Kult Karola Marcinkowskiego*, Poznań 1996.

MOLIK W., *Edward Raczyński 1786-1845*, Poznań 1999.

MOLIK W., *Życie codzienne ziemiaństwa w Wielkopolsce w XIX i na początku XX wieku: kultura materialna*, Poznań 1999.

MOLIK W., *O polskim i niemieckim obrazie dziejów Poznania/Das polnische und das deutsche Geschichtsbild Posens*, w: *Kaiserschloss Posen: von der „Zwingburg im Osten“ zum Kulturzentrum „Zamek“/Zamek cesarski w Poznaniu. Od pruskiej „warowni na wschodzie” do Centrum Kultury „Zamek”*, red. J. Pazder, E. Zimmermann, G. Streidt, tłum. B. Górczyńska-Przybyłowicz, Postdam–Poznań 2003, s. 11-20.

MOLIK W., *Inteligencja polska w Poznańskim w XIX i początkach XX wieku*, Poznań 2009.

MOLIK W., *Polscy studenci na uniwersytetach niemieckich od końca XVIII do początku XX wieku*, t. 1, Poznań 2016.

MOLIK W., *Stan badań nad dziejami ziemiaństwa na ziemiach polskich w okresie zaborów*, w: *Od zjazdu w Łodzi do zjazdu w Szczecinie. Bilans badań nad dziejami szlachty i ziemiaństwa na ziemiach polskich w XIX wieku*, red. K.A. Makowski, K. Karolczak, Warszawa 2017, s. 11-45.

MOLIK W., *Zakład Historii Polski XIX i XX wieku*, w: *Historia na Uniwersytecie Poznańskim. Od Seminarium Historycznego do Instytutu Historii (1919-2019)*, red. K. Balbuza, J. Dobosz, D. Konieczka-Śliwińska, K. Kościelniak, P. Matusik, Poznań 2019, s. 151-159.

MOLIK W., *Polska emigracja w Niemczech a kraj w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Poznań 2021.

MYSCHOR Ch., *Dni Cesarskie w Poznaniu. Różne aspekty uroczystych wizyt Wilhelma II w mieście w latach 1902-1913*, Poznań 2010.

MYSCHOR Ch., *Wyżsi urzędnicy pruskiej administracji prowincjonalnej w Poznańskim 1871-1918*, Poznań 2014.

Myśliwskie pasje ziemian. O polowaniach w polskich majątkach ziemiańskich w XIX i XX wieku, red. S. Borowiak, Dobrzyca 2023.

Na stolicy prymasowskiej w Gnieźnie i w Poznaniu. Szkice o prymasach Polski w okresie niewoli narodowej i w II Rzeczypospolitej, praca zbior., red. F. Lenort, Poznań 1982.

- NAWROCKI S., *Adolf Warschauer*, w: *Wybitni historycy wielkopolscy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 2010, s. 171-180.
- NODZYŃSKI T., *Naród i jego przyszłość w poglądach Polaków w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815-1850*, Zielona Góra 2004.
- OLEJNIK K., *Adam Skalkowski*, w: *Wybitni historycy wielkopolscy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 2010, s. 243-258.
- OSTROWSKA-KĘBŁOWSKA Z., *Architektura i budownictwo w Poznaniu 1780-1880*, Warszawa–Poznań 1982 (wyd. 2 – 2009).
- OSTROWSKA-KĘBŁOWSKA Z., *Dzieje kaplicy królów polskich czyli Złotej w katedrze poznańskiej*, Poznań 1997.
- PAŁAT Z., *Architektura i polityka. Gloryfikacja Prus i niemieckiej misji cywilizacyjnej w Poznaniu na początku XX wieku*, Poznań 2011.
- PAPROCKI F., *Wielkie Księstwo Poznańskie w okresie rządów Flottwella (1830-1841)*, Poznań 1994.
- PARADOWSKA M., *Bambrzy. Mieszkańcy dawnych wsi miasta Poznania*, Poznań 1975 (wyd. 1995, 1998, 2013).
- PIEŚCIKOWSKI E., „Ach w tym Poznańskim...” *Życie literackie XIX wieku*, Poznań 2003.
- PIOTROWSKA M., *Narodowe widowiska kulturowe. Uroczystości żałobne i rocznicowe w Wielkopolsce (1815-1914)*, Poznań 2011.
- Polska myśl polityczna w dzielnicy pruskiej w XIX w. Zbiór studiów*, red. S. Kalemka, Toruń 1990.
- POŁCZYŃSKA E., *Im polnischen Wind. Beiträge zum deutschen Zeitungswesen, Theaterleben und zur deutschen Literatur im Grossherzogtum Posen 1815-1918*, Poznań 1988.
- „Poznańskie Zeszyty Fortyfikacyjne” 2020-2024.
- PRZYBYSZEWSKA A., „Etyczny utylitarysta”. *Edmund Rygier w Teatrze Polskim w Poznaniu (1896-1908)*, Poznań 2016.
- PRACZYK M., *Materia pomnika. Studium porównawcze na przykładzie monumentów w Poznaniu i Strasburgu w XIX i XX wieku*, Poznań 2015.
- Procesy akulturacji/asymilacji na pograniczu polsko-niemieckim w XIX i XX wieku*, red. W. Molik, R. Traba, Warszawa–Poznań 1999.
- Poznański sposób na niepodległość*, red. A. Gulczyński, S. Paciorkowski, Poznań 2021.
- RACZYŃSKI A., *Dziennik*, t. 1-2, z jęz. franc. i niem. przełożyli i oprac. A.W. Labuda, M. Mencfel, Poznań 2018.
- RAJCH M., *Cenzura pruska w Wielkopolsce w latach 1848-1918*, Poznań 2004.
- ROGALL J., *Die Geistlichkeit der Evangelisch-Unierten Kirche in der Provinz Posen 1871-1914 und ihr Verhältnis zur preussischen Polenpolitik*, Marburg an der Lahn 1990.
- Samomodernizacja społeczeństw w XIX wieku. Irlandczycy, Czesi, Polacy*, red. L. Trzeciakowski, K. Makowski, Poznań 1999.
- SCHUTTE Ch., *Die Königliche Akademie in Posen (1903-1919) und andere kulturelle Einrichtungen im Rahmen der Politik zur „Hebung des Deutschtums“*, Marburg 2008.
- SERRIER T., *Provinz Posen, Ostmark, Wielkopolska. Eine Grenzregion zwischen Deutschen und Polen 1848-1914*, Marburg 2005.

- SKAŁKOWSKI A., *Bazar poznański. Zarys stuletnich dziejów (1838-1938)*, Poznań 1938.
- SKURATOWICZ J., *Dwory i pałace w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Poznań 1981 (wyd. 2 – 1992), nowe opracowanie: *Dwory i pałace Wielkopolski*, 2020.
- SKURATOWICZ J., *Architektura Poznania 1890-1918*, Poznań 1991.
- SŁOWIKOWSKI J., *Władysław Niegolewski 1819-1885*, Warszawa–Poznań 1988.
- SŁOWIŃSKI L., ...*Nie damy pogrześć mowy. Wizerunki pedagogów poznańskich XIX wieku*, Poznań 1982.
- SŁOWIŃSKI L., *Będziem Polakami. Studia z dziejów edukacji narodowej w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Poznań 1995.
- STAŃSKI M., *Heliodor Święcicki 1854-1923*, Warszawa–Poznań 1983.
- STOBIECKI R., *Historiografia PRL. Zamiast podręcznika*, Łódź 2020.
- Stulecie otwarcia Muzeum im. Cesarza Fryderyka w Poznaniu*, red. W. Suchocki, T.J. Żuchowski, Poznań 2004.
- SZCZEPANIAK-KROLL A., *Tożsamość poznańskich rodzin pochodzenia niemieckiego. Losy Bajerleinów i Dittrichów (XVIII-XX w.)*, Poznań 2010.
- SZULC W., *Pod panowaniem pruskim*, w: *Robotnicy wielkopolscy w XIX i XX wieku. Warunki pracy i życia*, red. Cz. Łuczak, Poznań 1988, s. 9-199.
- TRZECIAKOWSKI L., *Pod pruskim zaborem*, Warszawa 1973.
- TRZECIAKOWSKI L., *Postawa romantyczna i organicznikowska w myśli politycznej ugrupowań polskich Poznańskiego do 1864 roku*, w: *Myśl polityczna na ziemiach pod pruskim panowaniem. Zbiór studiów*, red. S. Kalembka, Warszawa–Poznań–Toruń 1988, s. 19-37.
- TRZECIAKOWSKI L., *Od Redakcji*, „Kronika Miasta Poznania” 1992, nr 1-2, s. 5-6.
- TRZECIAKOWSKI L., *Polityka władz pruskich wobec Żydów w Wielkim Księstwie Poznańskim*, w: *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni wieków*, red. J. Topolski, J. Modelski, Poznań 1999, s. 115-127.
- TRZECIAKOWSKI L., *Otto von Bismarck*, Wrocław 2009.
- TRZECIAKOWSKI L., *Posłowie polscy w Berlinie*, Warszawa 2009.
- TRZECIAKOWSCY M. i L., *W dziewiętnastowiecznym Poznaniu. Życie codzienne miasta 1815-1914*, Poznań 1982 (wyd. 2 – 1987).
- WARKOCZEWSKA M., *Malarstwo i grafika epoki romantyzmu w Wielkopolsce. Dzieje i funkcje*, Warszawa–Poznań 1984.
- WARKOCZEWSKA M., *Wystawy Towarzystwa Sztuk Pięknych w Poznaniu (1837-1857)*, Poznań 1991.
- WIERZCHOSŁAWSKI Sz., *Bilans badań nad dziejami ziemiaństwa na ziemiach polskich pod zaborem pruskim w XIX wieku*, w: *Od zjazdu w Łodzi do zjazdu w Szczecinie. Bilans badań nad dziejami szlachty i ziemiaństwa na ziemiach polskich w XIX wieku*, red. K.A. Makowski, K. Karolczak, Warszawa 2017, s. 117-131.
- WOJCIĄK J., *Walka polityczna w wyborach do Parlamentu Rzeszy i Sejmu pruskiego w poznańskim 1898-1914*, Warszawa–Poznań 1981.
- WOJTCZAK M., *Ostmarkenliteratur. Prowincja Poznańska w literaturze niemieckiej lat 1890-1918*, Poznań 2001.

WYSZOWSKA I., *Marceli Motty (1818-1898). Poznański nauczyciel, felietonista i pamiętnikarz*, Poznań 2008.

ZIELIŃSKI Z., *Kulturkampf w archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej w latach 1873-1887*, Poznań 2011.

Ziemiaństwo wielkopolskie: w kręgu arystokracji, red. A. Kwilecki, Poznań 2004.

RESEARCH ON THE PRUSSIAN ANNEXATION AFTER 1989:
THE POZNAŃ PERSPECTIVE

Abstract. The author addresses the topic of the development of research on the Prussian partition at the Poznań historical center, which has traditionally been a leader in this field. He states that, in this case, 1989 is not a significant turning point, as new directions in research were essentially initiated in previous decades, especially in the 1980s. He points out that new areas of research have developed concerning the history of Germans and Jews, social history, culture and mentality, as well as new approaches to political history. The best period was from the late 1990s to the mid- second decade of two thousand.

Keywords: historiography; Poznań research center; Germanization; Prussia; Prussian partition; Poznań region; German minority in Greater Poland; Jewish minority in Greater Poland; 19th century